

123
3
(A-B)

अथ

(A) विवरणतत्त्वदीपनम्

(B) श्री हर्षकृतपदार्थखण्डनम्

(A) Vivaranatwadi panam

(B) Sri Harshkruta padartha khandanam.

123/3 (A)

200

123/3

विवरणव्याख्यातलदीपनतृतीयसूत्राया
रंभः

१

निर

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ गोपालाय नमः ॥ शास्त्रयोर्नित्यम् ॥ ३ ॥ शास्त्रस्य जगदंतः पातित्वात्तत्कारणत्वकथनेन शास्त्रकारणत्वमपि निदिष्टं
 मितितत्त्वत्वं नमुवेत्याशंक्यताय येमाह शब्दोपादानेति इह सूत्रेऽपरं सर्ववित्त्वं साध्यत इति संबन्धः सावनप्रकारमाह ध्वनिगतेति ध्वनिगतवि
 षयघोतनाशक्तयश्च सुप्रसिद्धा इति यावत्तत्त्वतः शब्देषु विषयशून्याः शक्तिर्युक्तते किमायातमित्यत आह ब्रह्मणीति विषय
 घोतनाशक्तयो ब्रह्मण्येवासुरेवेति संबन्धः तत्र हेतुमाह शाब्दोपादानेति ब्रह्मणा शब्दोपादानत्वात् तत्र दृष्टान्तमाह ग्रेरिति याविषय
 विषयिणी दीपशक्तिः साग्रेरेवोत्पद्यमाना तद्गततादृशशक्तिपूर्विकादृष्टेत्यर्थः उपादानकारणकार्यवस्तुमित्यंगीकारे कार्यकारणश
 क्त्योरेकत्वमुत्तयत्र विवक्षितमिति वार्थः विमताशक्तिः कारणगततादृशशक्तिपूर्विकाकार्यगतप्रकाशनशक्तित्वादीपगतशक्तिवदिति
 शब्दः शब्दप्रकाशनकरणाशक्तौ पृथक्त्वात्कारणोपि तादृशेव शक्तिः स्यादित्यतिप्रसंगबाधकमाशङ्क्याह दुष्टेति चतुः शंकायावृत्त्यर्थः दुष्टज्ञा
 नशक्तिः साध्यानकरणातेत्यन्वयान्वित्ययं शब्दप्रसिद्धिवोक्तः तातशक्तिर्ज्ञातृत्वशक्तिरिति यावत् आत्मनो ज्ञातृत्वेन प्रसिद्धत्वात्तद्वि
 रुद्धेकरणाशक्तिमत्वप्रसाधनमित्यर्थादीपस्य करणशक्तिमत्त्वात्तदृष्टान्तसंमतिरिति शङ्कते किंत्विति विवक्षितसाम्यसंभवात्तदृष्टान्तत्वे
 फक्तमित्याह दीपेति यथा प्रदीपप्रभास्वसंस्पर्शकाले शेषवस्तुघोतिका भवति तद्वत्त्वत्वात् सर्वोपादानतया सर्वसंसर्गिणः स्वसंस्पर्श
 काले शेषप्रकाशकत्वं न ज्ञातृतातानिवर्तक इत्यर्थः जन्मादि सूत्रेकारणत्वमेव प्रतीयते न सार्वज्ञ्यं तथा च सर्वज्ञत्वे हेतुतरमुप

राम
१

न्यस्यत इत्यसंग। कत्वे। तमित्याशंक्यता। तर्हि माह ब्रह्मण इति प्रधानादिकारणवैलक्षण्यस्य स्वरूपलक्षणो नैव सिद्धत्वात् किं सर्वज्ञत्वनिर्देशेति
 तित्वाह जगदि नित्यसर्वज्ञः सर्वविदित्याशङ्कति। स पृथक् ज्ञाने चिनास्पृष्टाद्युपपत्तिरित्याद्यापुक्तिः॥ सकलजगत्कारणत्वमुरीरूपसर्वज्ञ
 त्वेवादर्शिसंघतिवेदकारणत्वेनापि सर्वज्ञत्वं सु। साधमित्याह तदेवेति पूर्वाधिकरणशेषत्वेन सूत्रव्याख्याधिकरणान्तरत्वेन व्याचष्टे। यत्वे
 ति आह पल्लवाणां संगतिमाह सर्वेति अस्मिन्महतो भूतस्य नित्यमित्येतत्तद्वेद इत्यादि वाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं साधयामु
 तन साधयतीति सापेक्षत्वं प्रसंगतावाभावात्प्राग्भेदे पूर्वोत्तरपक्षयोरन्यतरणत्वात् कृता निर्दिष्टव्याः किमिदमुच्यते वेदः सर्वज्ञ इत्य
 शंक्यता तर्हि माह वेदस्येति पुराणा न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि तत्वा। शिशिज्ञाकल्पाविरुक्तं व्याकरणं ह्येव ज्योतिषमिति षडंगानिवत्त्वा
 रोवेदा इति वस्तुर्दशविद्यास्थानानि अनेकशः नानाविधशब्देनोच्यन्ते। वेदेनाविषयीकृतार्थाभावाद्देदः सर्वज्ञ इत्युक्तं तदाक्षिपति ननु
 नास्तीति सर्वज्ञानानीति सर्वज्ञ इत्युच्यते वेदस्य च कारणत्वात् सर्वज्ञत्वमित्यर्थः। कारणत्वमंगीकरोति सत्यमिति तर्हि न वेदस्य सार्वज्ञ्य
 मित्याशंक्यामीकरोति अत्र यति अत्र एवेति सर्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यमंगीकृत्य ब्रह्मणो तदाक्षिपति ननु वेदस्येति प्रमाणमा
 वादिनिशेषः असि हो हे वृत्त्याहात आह तिवेदो विज्ञानवत्पणित इत्युक्तो न सर्वज्ञ इति ज्ञानमिदं स्वस्मिन् विषयादिति विशेष
 णं न सर्ववेदस्य सकलं विषयत्वं विषयादेधिकतरविषयविज्ञानवत्पणितत्वं वाधितमित्यपिशंक्यं इहं हीरगुडादिमाधुर्यवे
 त्

२

वैदिक

सम्यस्यातिधानाविषयीकृतत्वेपि प्रमाणांतरविषयत्वं दृष्टं तत्र वेदस्य स्वविषयादधिकतरविज्ञानवत्प्राणीतत्वं संभवतीत्यर्थः अत्र
 ज्ञेयावर्तयति वाक्येति अनाप्तोक्तिरप्यात्र तर्धतिप्रमाणात्वादिति। विकल्पानुपपत्तेर्नैतन्माध्यमादित्याहनुत्रकिमेवेति प्रणीतत्वं
 नाम किमुच्चारणमात्रं तदुद्दिष्टं पूर्वकत्वमिति किं शङ्क्यार्थः आद्यतनुवहस्यतियदितावदित्यादिना अध्यापनेच्छारणवदिति अ
 ध्यापनायोच्चारणवदित्यर्थः। द्वितीयमुक्त्वा पदव्यतिथिः अथे - तिस्रमयत्रापि पदवाचकतर्कपराहतेत्वेनाप्रयोजको हेतुरिति दृष्ट
 यं वेदस्य बुद्धिपूर्वकतत्त्वमंगीकृत्यैवानपेक्षत्वं केचित्कथयंतितत्प्रक्रियादर्शयति अत्र केचिदिति द्वितीयपक्षं गीकारेण स
 माधानं दर्शयितुं यौ सवेयस्वरूपमाह प्रमाणांतरेणेति यौ सवेयत्वेकश्च मनोपेक्षत्वं इत्याशंक्य वाक्यप्रमेयतावददर्शयति
 तत्रेति लोकि कर्तव्यो भोगस्तस्य प्रमेयत्वे सापेक्षात्त्वानपेक्षत्वविभागः कुतस्य इत्याशंक्य तदर्थं रागादेरमाह द्विविध इति
 रागत्वा विशेषेनित्यत्वा नित्यत्वविभागः कथमित्याशंका हतवानाश्वराणां मितिततो वैषम्यमाहेश्वरस्येति यौ सवेयं न
 न ते गीयत इति सापेक्षतानोभ्यत इत्यर्थः। वेदवचसां नित्यज्ञानमूलरागविषयतया शब्दस्यानपेक्षत्वमित्युक्तं तत्र रागस्य नि
 त्यज्ञानमूलत्वमसिद्धं इत्याह नैतत्प्रामिति किमनुमानेनित्यज्ञानेश्वरे प्रमाणा मुजशब्दः नाद्य इत्याहानुमानानामिति
 सर्वकार्यस्वतंत्रोपादानविज्ञानवत्कर्तृकमित्यारत्पनित्यज्ञानवदश्वरागोचरेत्वमनुमानानां दर्शितमित्यर्थः द्वितीयमनु

 रास
२

५ रागविषयतया शब्दस्यानपेक्षप्रमाणत्वमाशङ्क्य हेतुश्रव्यत्वादितितदेव व्यनक्ति निह्यज्ञानेति नित्यः

वदति शब्द इति वा माग्यासि हेतुतत ईश्वर सिद्धिरित्याहने ति नित्यं ज्ञानं गीकृत्य ह्ययति रागश्चेति रागो नित्यश्चेति व्याहृत्य ते लोके
रागस्या नित्यत्व नियमादित्यर्थः नित्यश्च ज्ञानकार्यश्चेत्येव व्याहृतं नित्यत्वं सर्वकालसंबन्धित्वं प्रतीयते कार्य इत्युक्तौ क
दाविदसत्त्वमिति व्याघात इत्यर्थः रागद्वैविध्यमाश्रित्य नित्यरागविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वमित्यस्य मापेक्षत्वमित्येतदुक्तं नित्या
हकुतश्चेति पुरुषवचसाभिति पुरुषवितलौकिकवैदिकवचसाभित्यर्थः रागस्य शब्दार्थत्वं वा संप्रतिपन्नमित्याह नचेति व
ह्यत इति समन्वयसूत्र इत्यर्थः वेदवचसां पौरुषेयत्वेपि नित्यरागविषयतया नेपक्षत्वमिति तन्निराकरणमुपसंहरति तस्मा
दिति मन्तां तस्मात्पुनरुक्त्यापयत्यनेनिति अभ्ययनविधिरभ्ययनं पर्यं जानो वेदस्य विचक्षितार्थतां साम्यस्य तथाऽभ्ययनासिद्धे
ः तस्मात्पौरुषेयत्वेऽपि विविधतात्पर्यवतां वेदानां प्रामाण्यमित्यर्थः तत्र दृष्टीतमाह तारतेति उदांनीत नोवाच को भारतादिवचोमि
यथोच्चरति तद्वदित्यर्थं दृष्टेते पुरुषाभिप्रायतात्पर्यं वैषम्यमाशङ्क्याह व्यासादीति उच्चारणमात्रं तत्र रागवित्तितांशमा
म्यसंभवाद्दृष्टं तत्वं फलनित्यर्थः फलितमाह ततश्चेति कथं तर्हि सार्वभूमि नित्यं तत्राह ईश्वरस्येति वेदस्यानपेक्षत्वात् ततः सर्वज्ञ
सिद्धिरित्यर्थः विकल्पासहत्वादेतदुपेक्ष्य मित्याह उच्यते मिति नवसमुच्चारणं प्राणयनमिति स्पष्टेनैव विकल्पावकाश इति
शक्यं स्मदादिष्वनित्यत्वेनैवैकविरचनपूर्वकं समुच्चारणं प्राकृष्टिहोच्चारणं चेति ततश्च विकल्पोपपन्निरित्यर्थः नचवेद

३

यकल्प

तलात्सार्वभूमिर्निशंकं वेदसष्टत्वेन सार्वभूयोपपादनं कमविरोधादित्यर्थः वेदस्य नु हि पूर्वकत्वेपि न सापेक्षत्वमिति शङ्कते अति
 प्रायेति असिद्धो हेतुरित्याहोपलत्पेति विमातेरागतात्पर्यवत् उपलत्प्य विरचितत्वात्संमतवदित्युक्ते विमतेरागतात्पर्यवत्तु विधितात्पर्यवत्
 वदतिरेकं शास्त्रं चोदति शङ्कते पूर्वमेवेति पूर्वमिति रागतात्पर्या प्रागित्यर्थः अप्रयोजकत्वे न हेतुं दृष्टयति तथापीति इतरदि
 तिरागतात्पर्यमित्यर्थः उपलत्प्य विरचितत्वाविशेषादिति दृष्टव्यं रागमात्रेतात्पर्यवत्वं सापेक्षत्वप्रयोजकं विधिरागतात्पर्यवत्वं
 नु अनेपेक्षत्वप्रयोजकं वेदवचसांच विधिरागतात्पर्यवत्त्वादनपेक्षत्वमित्याशङ्क्याह नचेति एकत्र तात्पर्यं संभवति इभ्यत्र ता
 त्पर्यायोगादित्यर्थः अंगीकृत्य दृष्टाणां ग्राहसत्प्रातिविधितात्पर्य इति विधिरागतात्पर्य इत्युक्तं न समसमस इत्यर्थः उपलत्प्य
 विरचितत्वस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वात्सापेक्षत्वं स्पष्टित्यर्थः विधितात्पर्येति नित्यमवस्थविधुरत्वे सत्यपलत्प्य रचनस्य सा
 पेक्षत्वव्यापकत्वाद्देववचसि तदभावाच्च सापेक्षत्वमित्याशङ्क्याह नचेति विमतेन विधिपरे उपलत्प्य विरचितत्वात्संमतव
 दित्यनुमानात्सापेक्षत्वं दुर्वारं स्पष्टित्यर्थः सविकल्पकज्ञानपुरःसरत्वस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वं तथा च नित्यमवस्थविधुरत्वे
 व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या व्याप्यासाविति प्रतीतिरमुल्लापयति अपरेति निर्विकल्पकज्ञानपूर्वकत्वे किमानमित्यत्राह व
 सस्वोपतिर्ज्ञानपूर्वकं सकलसष्टत्वं यतो ईशांच निर्विकल्पकमिति वेदस्य तत्पूर्वकत्वमित्यर्थः सविकल्पकज्ञानपूर्वकत्व

श्रु

राम
३

सतिसविकल्पकज्ञानपूर्वकता २

त ४
त ५

समायेतत्त्वव्यापकत्वमंगीकृतमित्याह लो किकेनितेदतमिराकरोतिनाथमपीतिसापेक्षत्वप्रविकल्पकज्ञानपूर्वत्वं केद्योर्व्य
तिचारित्वादित्यर्थः ज्ञानपूर्वकत्वेभावापराधेनसापेक्षत्वात्तावप्युल्लेखेनोक्तध्वजकसिद्धिरित्याह उपलक्ष्यतिसविक
ल्पकज्ञानपूर्वकत्वस्याप्यपकत्वमंगीकृत्यव्यापकविरुद्धोपलक्ष्यनिरस्यतिस्वरूपज्ञानस्येतिविशेषविषयज्ञानस्यसविकल्पक
त्वात्ब्रह्मज्ञानस्यापि विशेषविषयत्वेनसविकल्पकमित्यर्थः एकेदेशेमतनिराकरणमुपसंहरन्तस्मादितिअपौरुषेयत्वनिरा
नमाकर्षिताकिंकाः प्रत्यवतिष्ठन्तेस्याहेतिवेदः पौरुषेयः वाक्यत्वाकालिदासादित्वाक्यवदित्यर्थः प्रत्यनुमानप्रतिरोधे शंकोतेनन्व
पौरुषेतिअविद्धि नव्यवहारत्वेसतिअस्मर्थमाग्यकर्तृत्वादितिहेत्वर्थः अस्मर्थमाग्यकर्तृत्वादित्येकेविद्धि नव्यवहारेषु
तीतीकृपाराजादिषुव्यभिचारः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमार्हविद्धिनेतिपौरुषेयारामादिव्यावृत्त्यर्थमस्मर्थमारोतिविशेषाव्यभि
चारित्वाच्चायंहेतुः साधुरित्याहनतिरेतिविरुद्धेद्विवृतिशेषो नहेतोसुत्रं नितर्कयति साध्याभवमाहेदानीमिति विमतं स
कर्तृकं सावयवत्वात्समतवदित्यर्थका लासत्यापदिष्ट अहेतुरित्याह वेदानामिति संडादिप्रणीततया अर्थतिरलं व्यावर्त
यतिविशिष्टेतिवैशिष्ट्यमुपपादयति बहुतेति ईश्वरप्रत्यक्षं व्यावर्तयितुं वाक्येति विशेषणं अमर्षं तावाक्यप्रमाणव्याव
स्यर्थविकथेविषयेत्येकं तावत्कै ईश्वरज्ञानेव्यतिवारस्तदर्थे वाक्येति विप्रलंभकवाक्यावृत्त्यर्थप्रमाणत्वादिति प्रत्यनुमा

नस्यात्तामलेपौरुषेयत्वा नुमाने सुस्थमित्याह तस्मादिति। पौरुषेयत्वप्रामाण्यानुपपत्तिबाधकतर्कपराह त्वादप्रयोजको हेतुरिति
 त्याह अत्र पृच्छाम इति। पौरुषेयस्यो नमत्र वाक्यस्य यथाऽप्रामाण्यं तदस्मापीत्यर्थः। तत्र विशेषं शक्यते सर्वज्ञेति। किं सर्वज्ञेति अत्र
 नुमानि कंडूतामिकः। उक्तयथाप्यसंततव इत्याह न तावदित्यारिना। सर्वज्ञप्रणीतमतांतरेणापि प्रामाण्यस्याधिगंतुं शक्यत्वाच्चेतरे
 तराश्रयत्वमिति शंकते स्यादेतदिति। किं कतिपयमहाजनपरिगृहीतत्वं उक्तसर्वमहाजनपरिगृहीतत्वमिति विकल्पो भव-
 थाप्यसंभव इत्याह न मुगतेति। अधिबोद्धागमे व्यभिचारः द्वितीयेऽसिद्धिः बोद्धाऽपरिगृहीतत्वादित्यर्थः। सदाचारानुष्ठानारोमहा
 जनाः तत्परिगृहीतत्वं प्रामाण्यप्रयोजकमित्याशंक्याह न च देहेति किंच हाजनपरिग्रहः किं प्रत्यक्षाद्यंतर्भूतजबहिर्भूताना
 च इत्याह न चेति। अतिरिक्तप्रमाणानिरूपणाच्च द्वितीयोपीत्याह तस्मादिति वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलत्वं प्रमाणं वक्तव्यं न च तत्र
 रूपयितुं शक्यमित्याह किंचेति किं प्रत्यक्षमूलं उक्तान्यदिति किं शब्दार्थः। अधिपि किं प्रत्यक्षैवादीतौ तरे जाय इत्याह न ताव
 दिति चक्षु रूपां रूपं तेव यथागृहीतितद्वत्तत्समेव तैतद्विशेषाणामप्रवायं च गृहीति एवं रसनादिकं रसादी नृतत्समवेतविशे
 षोऽवगृहीतीत्यर्थः। तत्रैव हेतुं तस्माह वर्तमानेति ज्ञतः किमित्यत आह धर्मस्येति इत्यग्राहकं चक्षुर्गदियथारूपादिकं च गृही
 तितद्वत्तामग्राहकं मनोऽपि तद्वर्मादिकं मिति न गृहीयादिति शंकते न न्यासेति चक्षुर्गदिनावेति दृष्टान्तनिर्देशाच्चक्षुस्पर्शनास्यादे

किं

राम
३

अथाहकास्यायथातुङ्गातद्वदित्यर्थः किंमनोमात्रेण चर्मादिग्रहणोऽतविशिष्टेनेति विकल्पाद्यं दूषयति किमिति तर्हीति नमिन्निति
 वेमनसिसतीत्यर्थः द्वितीयं निरस्यति नचेति एतादृशत्वादिति अस्मिन् द्वितीयसदृशत्वादित्यर्थः यद्यपि मन एव निराविकीर्तितं तथापि
 चुरादिना समानयोगे मत्वं दर्शयितुमिति निरसनमित्यर्थः सदृशत्वमसिद्धमिति शङ्कते योगाजनेति वैशिष्ट्यमंगीकृत्य धर्म्याहित्वं नि
 रस्यति तथापीति अतिशयमात्रमिति हरेदेति विलम्बितमित्यर्थः चक्षुषिदिव्यशब्दप्रयोगो नुपपत्त्या अविषय्याहित्वं योगिचक्षुषो निश्ची
 यत इति शङ्कतेरित्यमिति अस्मिन् चक्षुषः कतिपय रूपयाहित्वमिति नरस्यतु निखिलरूपावतासकत्वमिति दिव्यशब्दप्रयो
 गो घटत इत्याह न तस्यापीति रूपवदादिशब्दार्थः किंच किमिन्द्रियस्य सकलधर्म्याहित्वं उत चर्मानयाहित्वमिति विकल्पाद्यं
 निरस्यति नचेति भविष्यद् धर्मस्य न वर्तमानयाहि चक्षुर्ग्राह्यत्वमित्यर्थः द्वितीयमुक्त्वा प्रयतित्वमनेतधर्मानुष्ठानमेव हर्तुमिति
 हनकल्यांतरीयेति पूर्वस्मिन् कल्पे धर्मीपदे शेषस्य नुष्ठानमनुष्ठितस्य च प्रत्यक्षत्वं न चोपदेशं सत् तदा धर्माभावे न प्रत्यक्ष
 त्वायोगात्तदुपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः ननु भवपरंपराया अनादित्वाच्चाकं वित्तमुपलब्धोपदिशतीति शङ्कते ततोपीति अत्रामाणिक
 त्वाच्चेयं कल्याणशोतल इत्याहो चेति पञ्चातरे निरस्यति नापीति धर्मादिग्राहकशब्दप्रामाण्यसिद्धौ तेनार्थमुपलब्धशब्दोत्तरं च यतीति
 फलपतेर्देवानुपपन्नं तन्मूलप्रमाणोत्तरात्तावेन शब्दप्रामाण्यासिद्धेः न च तत्रापि शब्दांतरमूलत्वमनवस्थिते न चानवस्थितिरास्थ

पतिः निवेद्यः

तव्यातस्याः प्रमाणं शून्यत्वादित्यर्थः प्रेयो जकत्वसमर्थनमुपसंहतिरस्मादिति वेदाप्रामा - एष सं जनेना निष्पत्तिशङ्कते मासदिति श
द्वाप्रामाण्ये कर्मणा मा सुष्मिक फलसाधनत्वप्रतिनिष्पादित्ये विकल्पयति ते रिति प्रत्यक्षाप्रमानास्या दृष्टायः कर्मणा भेदिक फलसंबंध
नः ततोतिरिक्त इत्यर्थः आद्येपि किं मस्मत्सं मतादागमात्तत्सिद्धिः इतत्त्वत्सं मतादागमात्तत्स्यामा एषा ववि वादादितरथाः सिद्धिरित्यतिश
येणाहविधतेवेदिति द्वितीयमनुवदतिसर्वज्ञेति यो सवेद्यागमा नापरस्य रविरुद्धार्थत्वादधामा एष मित्यतिवेत्ता हर्किं कपि नादय इति
सुगतत्कपिलकणानुगादयोपि सर्वज्ञाः आहो सुगत एव सर्वज्ञ इति किं शब्दार्थः आधमनुवदतिसर्वज्ञा इति सर्वेषां सर्वज्ञत्वात्तदागमाना
मपि प्रामाण्यं तथा च तत्प्रतिपादितानां सर्वेषामपि धर्मत्वान्न विषतिपत्तिः स्यादित्याह धर्मा धर्मिणो रिति द्वितीयं दूषयति न चेति मन्व
त्रिपरा शरवत्कपिलानीनामपि सर्वज्ञत्वात्तदागमानामपि प्रा माण्यं तत्त्वतः तदुक्तः सर्वेपि धर्म एव न च विवादानुपपत्तिः उदिता
बुद्धिर्हो मवद्विवाहसंभवादित्या शं क्यह नचेति उदिते जुहोती त्यादेर्वि प्रतिपत्तावपि अनपेक्षतया प्रा माण्या द्वा र्वा भेदेन व्यवस्था
घटतेन च तथा चेति वेधम्पादित्यर्थः सुगताद्यागमानामप्यप्यौ सवेद्यतया प्रा माण्या द्वा व स्थितविषयत्वमिति स्वपरपक्षविभागः
तिपत्त्यकुशलस्याशंको प्रत्याहने चेति अनादित्वेपि कारकतैत्तरी यक मितिकुठारि प्रोक्त तया कर्तृ स्मरणवत्कर्तृ स्मरणमुचितमित्या
शं क्यहापौ सवेद्यत्व इति न विवदा मइत्यत्र प्रा माण्या प्रतीति शेषः विरुद्धार्थानं कथं प्रा माण्या मिति शंकां निरस्यति उदितेति अधिका रि

राम
५

भेदेनात्रापि व्यवस्थोपपत्तेरित्यर्थः एतद्वैषो^{द्व} बलं बनेनोक्तमिति इष्टं आधुनिकफलसाधनधर्माभावाच्चतत्पत्तिपक्षार्थं शब्दप्र-
 माणमेष्टव्यमिति शोक्ते आह लोकायत इति नन्वतिरिक्तः कर्मफलसंबंधः कथं निरूप्यते स्वर्गाकांक्षायजेतेत्यादिना तत्पत्तिपक्षे हि
 त्याशङ्काहणोत्पद्यते तेषां संप्रत्यक्षे वेदप्रामाण्यमूलप्रमाणं विना नुपपत्तेः नवापौरुषेयत्वमुनुमानस्य कपिलादिमतेषु प्रामाण्य-
 यातनापौरुषेयत्वसिद्धेः न्यायान्न प्रत्यक्षाद्यप्यलङ्घ्यादतिरिक्तः कर्मफलसंबंध इत्यर्थः लौकिकवत्त्वोद्देशिकवत्त्वमापि प्रामाण्यत्वात्कर्म-
 फलसंबंधसिद्धिरिति प्रतीतिपादयितुं लौकिकं वत्त्वं निरूपयति स वक्तव्य इति शब्दानामर्थानवबोधकत्वे परस्परत्वं कृतशब्देत्योद्यतिपक्ष-
 नुपपत्तेर्नवाधिकाकार इत्येतदूषयति नचेदिति आधमनुवदत्यथेति च वाधिता संदिग्धबोधजनकत्वाद्देदप्रामाण्यमेष्टव्यमित्य-
 ह वेदवत्त्वोत्तिरिति मूलभूतप्रामाण्यभावाद्देदस्य प्रामाण्यमित्त्वत्कमनुवदति ननु पौरुषेयत्व इति किं शब्दस्य कार्यत्वमात्रं पौरुषे-
 यत्वं न शब्दार्थसंबंधस्य संकेतिकत्वमिति विकल्प्याद्ये सिद्धसाध्यतेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति न स्वाभाविकत्वारिति विप-
 लोदउमाहा न्यथेति अर्थान्तरेषु सिद्धस्य गंगाशब्दस्यार्थान्तरविवक्षया गंगा शब्दप्रयोगोद्देश्यत्वाद्देदस्वभावसिद्धेति गं-
 गाशब्दस्य वाह्यानजननसामर्थ्यमनतिक्रमलक्षणयोगं गाशब्दस्तीरेषु वर्तते न वा तत्कतयेत्यर्थः शब्दार्थसंबंधस्य संगादवीश्व-
 रेण संकेतितत्वादनुगोधेनास्मान्तिव्यवहृत इति शोक्ते सत्यमिति सत्यमित्यत्र शब्दानामस्मत्प्रयत्नाननुसारित्वमंगीकृतमिति

तत्त्वही०
क

इष्टव्यं संकेतितत्त्वमसिद्धमिह तत्त्वेति इदानीं तत्त्वव्यवहारे सिद्धमाव्यवहारे निराकर्तुं विशिनष्टि विवादेति सर्गकालीन इत्यर्थः अवधारणं
परानिबन्धन इति प्रामिह संवेधानुस्मृतिनिमित्तपूर्वव्यवहारस्मृतिनिबन्धन इत्यर्थः कल्याणरीय व्यवहारे व्यतिचारमात्रा कथयन्नुत्प
त्त्वान्मेवमित्याह तत्त्वादि त्वेति संकेतिकं त्रिशब्देषु हेतौरेवाभावाच्च व्यतिचार इत्याह नासिधानेति अस्मिन्नातिधेयशब्देन किं विवक्षितम
त्राह तातिमात्रेति आकाशादिशब्दानामभिधानमिधार्थे लक्षणान्तरमाह सर्वदशोचितिलक्षणान्तरमाह यस्मिन्नुत्पद्यमान इति पृथक् पृ
थक् प्रयोगस्य विवक्षितत्वात्प्रसंगादिदृशं केत्यर्थः शब्दार्थसंबन्धस्य स्वात्माविकल्पेपि वाक्यस्योपलक्ष्यविरचितत्वेन प्रष्टव्यं कालिदासा
दिवाक्यवदिति शंकेते मातृ तत्र ह तिष्ठति सा मात्रेणार्था सिद्धिं शंकायां आह विवादेति उक्तमेव स्पष्टयति सृष्टिकालीनमिति विवादो
चरापन्नमध्ययनं पूर्वपूर्वोध्ययनानुस्मृतिनिबन्धन इत्येतावत्साध्यत्वेन विवक्षितं इतरं स्पष्टीकरणार्थं तारताध्ययने बाधव्यावृत्त्य
र्थं विवादेति विशेषणं कल्याणरीयवेदाध्ययनस्य पुरुषकृतत्वं व्यावर्त्तयितुं पूर्वपूर्वं तितारताध्ययने व्यभिचारवारयति वेदे
ति अस्मिन्निराकर्तुं मध्ययनत्वादित्युक्तं वेदः पौलषेयो वाक्यत्वात्तारतादिवत् इत्यनुमानाद्देहस्य कार्यत्वे मित्याशंकाहे
ति विशेषत इति अतिप्रसंगलक्षणबाधकतर्कपराहति शंकेतेन नुसर्वेति तितारताध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं अध्ययनत्वात्संमत
वदित्यनुमानाद्वारतादेपौलषेयत्वप्रसक्तिरित्यर्थः कर्तृव्यतिपायक वचनविरुद्धत्वाच्चार्थप्रसंगः साधुरित्याह न तैरेवेति तदागमविरोधा

राम
ह

दितिकर्तृप्रतिपादकामविरोधादित्यर्थः कर्तृप्रतीतिविरोधोऽत्रापितुल्यइत्याहेहापीति किं हि रापगर्मकर्तृकसृष्टिकृत्याविरोधाऽ
तेश्चरसृष्टिकृत्यानाद्यइत्याह न तावदिति तथेति तान करो दित्यनयावाचा इत्यर्थः हेतुमाहयो ब्रह्मणामिति प्रागेवेति प्रजापतिरसृष्टे
कागित्यर्थः सिद्धसंघदानसंसवात्प्रजापत्येतेः प्राकृतासिद्धिरित्यर्थः द्वितीयं दूषयत्यस्येति प्रकरणासामर्थ्यादित्येकार्थमात्र
प्रकरणत्वा दित्यर्थः उपपत्तिरित्येतत्प्रावृत्तिरवधारणार्थः वेदसंज्ञा कार्यत्वेन सवेयत्वं व्याप्याश्रितं स्यादित्याशङ्क्य
शक्याह किं पुनर्निर्वह्येतामात्रं पौंसवेयत्वं उत विसृष्टशोध्यमानक्रमवत्त्वं आहो स्वार्थे प्रवृत्तप्रमाणान्तरजन्यत्वमिति किं
शब्दार्थः आद्यं दूषयति यदि ग्राह्यदितिन केवलं मस्माकं संप्रतिपत्ति अपित्वितरेषामपीत्याह क्रमविशिष्टानामपीति तथापि
कथमनित्यत्वं तत्राह क्रमस्य त्विति क्वारोति अध्यापकाभ्येतु समवेतयोरित्यर्थः द्वितीयं दूषयति पूर्वमिति विमतो वेदक्रमः तथा
विचक्रमानुसृतिनिबन्धनो वेदक्रमत्वात्समतवदित्यनुमानात्पूर्वक्रमसदृशक्रमोदय इत्यर्थः तर्हि कथं तर्हि कथं वेदनि
त्यत्वं गीसाह क्रमसादृश्येति तृतीयमुत्थापयत्येति न च हेतोः साध्या विशिष्टत्वं लक्षणं लक्षणरूपत्वादित्यर्थः जन्यो न तवती
त्येतेनाधस्तदर्थं प्रमाणान्तरेति अन्यविषयप्रमाणानुपलस्य सिद्धसाध्यत्वं व्यावर्तयति स्वार्थेति असर्वज्ञत्वं न त्वानधिक
रणत्वे सति धर्माधर्मब्रह्मान्यतमप्रमाणात्वादिति हेत्वर्थः नदीतीरफलसन्नावाक्यव्यावृत्त्यर्थं धर्माधर्मब्रह्मेति विशेषणं

न्यादिवचनव्याख्यार्थमसर्वज्ञेति स्मृतिं व्यावर्तयति प्रमाणत्वादिनिर्णयसिद्धिर्निरासार्थधर्माधर्मैति भारतध्यायनवदध्ययनस्येदं
 थमत्वेवेदस्य चोक्तं यत्त्वमिति शंकरेऽथेति अध्ययनानादित्वसाधकानुमानविरोधान्नैवमित्याह नाध्ययनस्येति दर्शितत्वादिति
 विवादगोचरापन्नमित्यत्रादशितित्वादित्यर्थः वेदवचनमासौणीते इतरथाऽप्रमाणत्वप्रसंगान्ननु तवाक्यवदित्याशयेन शंकरे
 न शंकरे नन्योऽनेनेति अनामवाक्या प्रामाण्येभ्योऽत्यादिमूलत्वं प्रयोजकं तदसावावेदस्य प्रामाण्यमित्याह नन्योऽनेनेति संदिग्धा प्रयो
 जको हेतुरिति शंकरेन सवाक्यमिति प्रमाणत्वेन संमते क्वसिद्धौ व्याघ्रमूलत्वमाप्तवाक्यत्वं विधत्ते तत्रकस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं
 मिति वज्ञायत इत्यर्थः अन्यदेव प्रयोजकमित्याह नोभयथापीति आप्रप्रणीतत्वेनाना प्राप्रणीतत्वेन नवनप्रामाण्यमित्यर्थः
 उभयोरपि प्रामाण्यान्वयव्यतिरेकत्वात्कथं प्रयोजकत्वनिषेध इति शंकोत्तकथमिति उक्तान्वयव्यतिरेकयोरन्यथा सिद्धत्वात्
 त्यां प्रयोजकत्वनिश्चय इत्याह शब्दानामिति शब्दानां संसृष्टार्थबोधिन सामर्थ्यस्त्वारसिकमवगर्तमिति संबंधः अवगमोपायमाह म
 ध्यमवृद्धेति मध्यमवृद्धसंबन्धित्वेन यो प्रयोगप्रत्ययौ तात्पर्यामित्यर्थः मध्यमनरप्रवृत्तिर्लिङ्गेन तस्यार्थप्रत्ययमनुमायतस्य हेत्वात्का
 हायां शब्दप्रयोगान्वयव्यतिरेकाभावात् शब्दस्यात्र हेतुत्वं निश्चीयते न त्वा प्रत्ययस्य भां त्याघ्रमूलत्वस्य वा निश्चायकत्वमधिगतमि
 त्यर्थः अनामयोः प्रत्ययप्रयोगहेतुसंबन्धेनेति विग्रहः आप्रप्रत्ययस्य मूलत्वेन शब्दे प्रमितिहेतुत्वमितरथानेत्यवगर्तव्यत्वं त्वन्यथा

सा

राम ७

यामित्यर्थाः कातृन्वयव्यतिरेकयोर्गतिरित्याशंक्यानामप्रत्ययसूत्रस्य प्रामाण्यप्रतिबंधकत्वात्तदसावविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकयोरन्य
 भासि हिमाहतत्रेति अनाप्तस्य श्रुत्याज्ञानेन शब्देऽपि रोषे प्रसज्यत इति संबन्धः तत्र हेति शब्दस्य कारणां यः प्रयोक्ता तदुक्तोपत्वादित्यर्थः अ
 थ वा रोषप्रसंजने हेतुमाह कारणादेष तपेति कारणात्त्वमाहतचूलेति त एव मूलतन्मूलं तेन विरचितः शब्दोऽस्यानाप्तस्य स तथोक्त
 : फलितमाहततश्चेति अत्र प्रामाण्यस्य पुरुषरोषाधीनत्वे प्रामाण्यपुगुणाधीनस्यादित्याशंक्याप्रतिबंधनिरासं तथा गुणस्यान्यथासि
 हिमाह अत्र प्रामाण्यमिति अत्र स्यादिति पादनफलमाहततश्चेति प्रतिबंधनिरासितया वक्तुं ज्ञानप्रमितौ उपपन्नत्वे चेत्तर्हि वेदे
 पितदेष्टव्यं प्रतिबंधनिरासायेत्याशंक्या हेतुदेत्विति प्रकारान्तरेणाप्रपणं तत्त्वस्य प्रमितिहेतुत्वं शंकते नन्वाप्तेति प्रमिति जननायेति
 शेषः संबन्धशब्देनाग्निमानित्यत्र मनुच्यते अनुपलब्धशब्दोऽप्रमितिहेतुत्वात्तावाहुपलब्धत्वं वाच्यमित्याह स्मर्यमाणे द्वितिकित
 ग्निमज्ञामात्रप्रतीतिरापाद्यते इतपुरोवर्तिनीतिविकल्पधर्मं गीकरोति सत्यप्रमितिं अंगीकृतमेवांशमाह पर्वतस्येति द्वितीयं दृश्यति
 पुरोवर्तिनीतिप्रतिबंधनिवर्तकत्वेन प्रयोगस्यान्यथासिद्धिमभिधाय तात्पर्यलक्षणाप्रामाण्यजनकतया वा न्यथासिद्धिमाहाथेव
 ति हेति विध्यमाहाथेति उक्तेर्ये हेतुमाहततुल्येति अथ वापदस्य नित्यत्वे सुषुप्तप्रलायादिषु कथमवामाण्यप्रमितिशंकायां आहतु
 स्येति उपलब्धनुसृतिनिमित्तयोः प्रयोगयोरभावादित्यर्थः प्रामाण्यस्य जन्यत्वमाश्रित्येदमुक्तमिति द्रष्टव्यं प्रलयमूर्च्छादिः आदि

५ विरूपितस्वात्ताविक नात्ययार्थित्यर्थः वैदिकशब्दानां तात्पर्यमभ्ययनविधिनिबन्धनैवेति १

नवदीपः

८

शास्त्र

ना

शब्दार्थः तात्पर्यमभ्ययनत्वमाश्रित्य मतान्तरमाहायवेति आश्रयनेन जायमानतात्पर्योपेतशब्दस्यार्थप्रमितिहेतुत्वं दृष्टं ततश्च तादृ-
शतात्पर्योभावाद्नाप्रवाकी लो नार्थप्रमिति रित्यर्थक्यं तर्हि वेदे प्रमितिस्तत्राह वेद इति अध्ययनविधिना तात्पर्यो दिति अध्ययनविधि-
ना तात्पर्यं किं निबन्धनमिति विवेक्तव्यं किं स्वनिबन्धनमुता न्यनिबन्धनमिति आद्ये आत्माश्रयताद्वितीये नवस्केत्याशङ्क्या हाध्ययनविधि-
निबन्धनाश्रयत्वं शब्द इत्यर्थं शब्देयथा स्वातिरिक्ता नृशब्दानभिदधशब्दानमप्यभिदधानि तद्वदित्यर्थः वर्णनित्यत्वमङ्गीकृत्य कामवि-
शिष्टवर्णनसकवेदस्य कल्याणतरे न्यथा प्राग्यनमाशङ्कते नदित्येपीति यथा पूर्वस्मिन्कले वर्णानां सन्निवेशविशेषः तथा त्रापी-
त्येतत्कदस्त्वनित्यशब्देन विवक्षितं वेदस्य नित्यत्वं कार्यत्वप्रतियादकं अग्निरित्येवमिति शङ्कते नदिरिति परमेश्वरादित्यत्र
साधीनत्वमुक्तं नदमुपपन्नं पारतं अमात्रस्य सामान्यादौ व्यभिचारे त्वेन कार्यतासाधकत्वाच्च कार्यत्वाच्च त्वमपिशं कनी-
यमीमांसकमते हेत्वसिद्धेः तथा शब्देन वर्णानामसिद्धानां तादृशवाक्यादि विभाग आकस्मिकः स्यादित्याशङ्क्या हात्र शास्त्रेति अत्र
सूत्र इति यावत् एकैकस्य मिलिताप्रवावा स्यादर्थबोधकत्वायोगादतिरिक्तस्य स्फोरस्य बोधकत्वं च तत्त्वं न च तस्य कार्यत्वमित्या-
शङ्क्यपदार्थबोधकत्वोपाधौ वर्णानां पदत्वमित्याहैकपदार्थेति पदार्थबुद्धेर्जनकापेव वर्णसोपानियामको यः क्रमः तेन विशिष्टा-
नां पदार्थमित्यर्थः उत्तरवाये वमेव यो ज्ञो प्रवाहरूपो ल्यत्र वर्तमानो मित्यध्याहार्यं सर्पादेयथाज्ञातरज्वादिर्वर्तन्त इत्येतद्वेदोपपत्त्या

ना

राम

तजह्य विवर्त इत्युक्तं तदा हि पतिन नुरज्जुर्पसेवदिति वेदस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्पज्ञानवद्वेषाभावात् प्रसक्तिरित्यन्ति प्रायः। मिथ्यात्वात् स्यात्पि वेद
स्यात्माप्यसर्वसंभूतमिति वक्तुं विमृशति न बुकोऽयमिति किं वणिमात्रं वेदः उक्तक्रमविशेषवतो वर्णा इति विमर्शार्थः। आद्यं हृषयति न ताव
दिति अक्रमव्यक्रमेण चारितवर्णेषु वेदबुध्यतावादित्यर्थः। द्वितीयमुक्त्वा पयति क्रमविशेषेति कायं वर्णाक्रम इति विवेचनीयं किं देशानि मि
त्रः क्रमः उक्तकालनिमित्तः आहोवस्तु निमित्तः किं वेधवारणानि निमित्तः आहो उपलब्धिनिमित्त इति विकल्प्य पृथग् द्वितीयो हृषयति नोस्तीति का
लनिबंधनात्तद्विहेतुमाह नित्यतयेति इतरत्र हेतुमाह सर्वगतत्वादिति तृतीयं हृषयति नोपीति विरोधमेव व्यनक्ति न हीति उल्लेखेनैकस्मिन्ना
लेन जाजरेति प्रयोगसमये एकस्यैकफलत्वं उत्तरत्वं चैकदा विसृज्यमित्यर्थः। चतुर्थमुक्त्वा पयति ह्यारण्येति अस्मिन् वेदे दाप्रत्यक्षत्वप्र
संग इत्यहं नाप्रत्यक्ष इति पाठगोक्तं वेधवारणान् क्रमयोरस्योत्राद्यन्ते तैने हि शिष्टवेदस्यापि आत्रयाद्यत्वेन स्यादित्यर्थः। पंचममुक्त्वा
पयत्यर्थेति उपलब्धिः क्रमवत इति श्रोतृगतोपलब्धिर्भवेत्त इत्यर्थः। किमुपलब्धिगतक्रमस्य वस्तुतो वर्णाधर्मत्वमुत्तममारायादिति
विकल्प्याद्यं हृषयति नोपधर्मस्येति द्वितीयमुक्त्वा पयत्यर्थेति किमख्यातिवादिनः नोद्यमुता न्यथाख्यातिवादिनः न तावदाव इत्या
हं हृषयति वर्णाक्रमयोस्तादात्म्यस्यानंगीकरणात् क्रममात्रं वर्णाभावं वा वेद इत्याद्यन्ते न च त्वं घट इत्यर्थः। द्वितीयं हृषयत्यन्य
थेति न च ज्ञानमात्रं वेदः वर्णविज्ञानेन क्रमज्ञानेन वेदबुध्यभावोदित्यर्थः। क्रमविशिष्टा वर्णावेद इति पक्षे निराकृत्य क्रमोपल

६ तत्वदी०

ज्ञानवर्णावेद इति पञ्च निरस्य तिनचोपलब्धीति कदाचित् संवेधिनः उपलब्धत्वात् त्वेदस्य सर्वदा कमवत्वेनोपलब्धत्वाच्च कमस्योपलब्धत्वात् त्वमित्यर्थः । त्वन्मतेष्वात्तक्या क्रमा निरूपणाच्च वेदसिद्धिरित्याशंक्या हा निर्वचनीयेति तत्तावादित्यस्याल्पे चेत्यनेन संबन्धः । त्वन्मतेषु विशिष्टस्या निर्वचनीयत्वाच्चाप्यमिति हेतुत्वेन ज्ञाह विज्ञानव्यतिरेकेणेति देहात्मतावस्यमिथ्यात्वेऽपि यथा र्थक्रियाकारित्वेन तद्वदित्यर्थः वेदसत्ताया ब्रह्मपरतंत्रत्वात् ब्रह्मवेदोपादानं च तर्हि न सर्वज्ञस्यादिति शंकेतेन बुपाणिन्यादीति । ~~सर्वज्ञत्वस्य ब्रह्मपरतंत्रत्वात्~~ वेदस्य पौरुषेयत्वपरिहाराय ब्रह्मणः सर्वशब्दोपादानं तद्वदित्यर्थः । ज्ञेयदापाणिन्यादिदृष्टान्तेन सर्वज्ञत्वमुक्तं तत्राव ता कथं स्यादित्यो जनाताव तापादानत्वमात्रेणेत्यर्थः । अर्थमुपलभ्य शब्द विरचनं यि प्राणिन्यादौ शब्दविषयादधिकविषयं ज्ञानमुपलब्धं ब्रह्मणश्चानीदृक्याच्च सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः । ऐक्यं श्रुत्वा कां निरस्यति परिहरतीति वेदस्य ज्ञानशक्तिविवर्तत्वेऽप्युपलभ्य चरितत्वाभावात् कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमित्याशंक्या हा स्तितावादिति मुख्यलक्षणं । दिद्वारेणेत्याद्यमर्थः । केषां चिन्मुख्यपाठ्या केषां चिन्नक्षणाया केषां चिन्नोपाश्रयप्रकाशनसामर्थ्यमिति फलितमाह तत्रेति ननु कार्यशक्त्या कारणशक्तिमात्रकल्पनं क्वितं ननु तयोः शब्दयोरेक्यमित्याशंक्या हा कार्येति ज्ञानजननसमर्थमपि चतुर्थथान सर्वदा ज्ञानं जनं संबन्ध इत्यर्थः । अथ ज्ञानं बहुप्रकाशपुष्कलकारणस्य सदाभावात् सर्वस्य घटतरु इत्याह नैष इति कार्योपादानयोरेकं । यतितद्वत्त्वापीति शंकेतेन ननु समर्थस्यापीति नित्यवदिति सर्वदेवैत्यर्थः । ज्ञानसंयोग इति ज्ञानं १

राम
राम

१ तवदी०

१

५७

विते

राप्र
१०

शंकरमतेन दर्शयति तत्रैति विदो तव्यारव्याः शास्त्राध्ययार्थः प्रतिजीवमविद्याभेदाच्चतिप्रसंग इत्येतांतरमाह प्रोयेति पूर्वमायाविधयो
 भेदः अत्रनुग्रहेन दर्शयति पक्षान्तरमाह जीवा एवेति प्रतिजीवमविद्यायाभिन्नत्वात् कार्यप्रपञ्चस्यापि भेदादेकमुक्तौ न सर्वदेतानि वृत्तिरित्यर्थः
 प्रतिजावैश्वपंचतेदेकयमेकप्रतिज्ञासमवाहमादृश्यादिति कथं तर्हि ब्रह्मकारणत्वादिन्यः श्रुतयस्तत्राह स्वरूपेति सिद्धांतरहस्य
 माह ब्रह्मेति किं तद्वर्णयिष्ये तत्राह तस्मादिदं तन्वैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः इष्टापत्तेः शिष्टमिष्टमिष्टोदष्टव्यं ॥ ६ ॥ ॥ इति श्री
 मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यारंभसुभूतिपूज्यपादशिष्याणारंभेन दशुमिना विरचिते वराहसंहितायां तत्वदीपने तृतीयसूत्रे प्रमाणं ॥ सप्तमव
 र्णकं समाप्तं ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ गोपालाय नमः ॥ तनुममन्वयात् ॥ तृतीयसूत्रे ब्रह्मणाः शास्त्रप्रमाणत्वमु
 क्तं यत्रापि न डच्यत इति यो न सक्तमित्याशङ्क्यतात्पर्यमाह ज्ञानेति अस्मिन् अधिकरणे श्रुतीनां प्रामाण्यं विधा इदं ब्रह्मश्रुतिमि
 त्त्येयमिति संबंधः इदमापरामृष्टमर्थमाह ज्ञानेति स्व रूप लक्षणमनूयत रस्य लक्षणमनुवदति निखिलेति विस्त्वादीना
 मपि जगदुपादानत्वप्रतिपत्तेः कथं ब्रह्मेव जगदुपादानमित्यत्राहेशमिति निमित्तेवाहेशमिति ईश्वरत्वमुपपादयति सर्वज
 मिति प्रामाण्येपि विधिशेषत्वेन प्रामाण्यमित्याशङ्क्याद्वितीयादिकाश्च मनुवदति एतदिति एतत्कार्यावृष्टिश्च सम्यगुद्भूयते यमि
 त्फच्यत इति संबंधः एतस्मिन् ब्रह्मणि कार्यावृष्टिः कार्यसंस्पर्शमिति धावत इत्यत्यादीनां विधिफलत्वप्रसिद्धे स्तेषां चानुपलंभान्ति

लं७

नित्यसंदेति २ धिरित्याह नित्यमित्यादि ता संस्कारो द्विविधः दोषाय नयनलक्षणो गुरुणा धानलक्षणश्चेति तत्रार्थं निरस्यति नित्यं विशदमतितरा मि
ति धावत् विशदशब्देनागंतुकरोषस्पतिराशः अतितरा मित्यनेनानागंतुकस्य। अगंतुकदोषस्यास्यत्यसंभवात्तत्र निवृत्तिरिति अनागं
तुं करोष्यसंभवेऽपि न क्रिया निवृत्त्यर्थे नित्यर्थः द्वितीयं निरस्यति निर्गुणमिति विकारित्वं निरस्यति निष्क्रियमिति उक्त्या यत्वं निरस्यति अत
मिति सर्वगतत्वात् दनापत्वं विधेः सातिशया नित्यफलवत्त्वं दर्शनात् शुक्लरपि विधि साध्यत्वेन तस्यात्वं स्यादित्याह निविले निविले भवः
साध्यत्वेन वर्तते यस्य सा निविलं भववती जा। सस्य मित्यत्रा धितोपपत्तिरित्यर्थः तृतीयमूत्रे पुनित्वा तं प्रामाण्यं चतुर्थमूत्रे अस्ति
यसमाधीयत इत्यपौ नरुक्त्यमित्यर्थः पूर्वमिति नधिकरणो ब्रह्मणो वेदकारणत्वं तत्प्रमाणकत्वं चोपन्यस्य वर्णकद्वयेना तत्र द्वि
तीयावर्णके तात्त्रे पलत्रपलत्राणां संगतिमिति संधाप्रविषय संशय पूर्वपक्षानां रुजगत इति प्रामाण्यसंभवासंभवौ च संशयकारणा
मिति दृष्टव्यं तानकां उस्यापि वेदत्वा विशेषात् प्रामाण्यप्रतिज्ञेय इति शंकेते न न्वाज्ञेय इति नखलु वेदत्वमात्रेण प्रामाण्यनिश्चयं शक्यं
आदित्योपपत्त्यादौ व्यभिचारान् किंतु उपक्रमेण सति विगततात्पर्येण तात्पर्यवकाशे वैलिकसंलेवेदतात्पर्यं विज्ञेयमिति वचना निश्चय
यत इत्याह मूत्रप्रामाण्यमिति तर्हि जैमिनिवचनमेव विविक्ष्यता मित्याह न तु चेदां ताना मिति अथ यन विष्कपात्तत्वेनानर्थक्यानुप
पत्तिमभिधेयद्वितीयं दृष्टव्यमिति न तावदिति अपेक्षितं पूरयति तथा पीतिवत्क्षणः सिद्धत्वात्तत्र पर्यवसानानुपपत्तिरित्यर्थः सिद्धत्वम

२१

प्रयोजकमिति शंकेतेन ननु येनेति च तन्मानविषयापेक्षया प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं दृष्टमित्याशंक्याह विषयविशेषेति प्रत्यक्षज्ञानं प्रति विषयस्य
कर्मकारकतया जनकत्वाद्विषयाधीने प्रत्यक्षप्रामाण्यं ननु परे ज्ञानस्य तु विषयाजन्यत्वाच्च तदधीनं प्रामाण्यमिति तर्कः लोकेश
रूपप्रामाण्यसंवादकप्रामाण्यधीनं दृष्टं अत्र च तदसावात्र प्रामाण्यमित्याह तत्राहेति तत्विषयदृष्ट्यादावपि प्रामाण्यं तत्प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्परिनिष्ठि
तविशेषगामनर्थकमित्याशंक्याह भूदितिकालत्रयान्तरमस्यैव शित्वं परिनिष्ठितशब्दार्थः अथान्तरमाहासाद्येति प्राप्तिमतकार्यं वि
परितं परिनिष्ठितशब्दार्थः ब्रह्मप्रमाणान्तरगम्यं परिनिष्ठितत्वात् दूरवत्तत्तत्प्रमाणान्तरसंवादशब्दस्यानुवादकत्वं अत्राप्याविर्भाव
दलज्ञानमप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्युक्त्वा परिनिष्ठितत्वमस्तु प्रमाणान्तरगम्यत्वं च माभून्नतश्चाप्योजको हतुरिति शंकेतेन ननु परिनिष्ठि
तइति रसादीनां प्रतिनियतं दिग्ग्राह्यत्वादिद्विधांतरागम्यात्वेपि इद्विधांतरविषयत्वं पथात्तद्वत्त्वस्य गः प्रमाणान्तराविषयत्वं
पि शास्त्रत्वमविरुद्धमित्यर्थः दृष्टं तो विषयमउत्पाहपूर्वत्वादीनंचातुरादीनामिति अतिप्रसंगलक्षणावाधकतर्कपरहतिं शंकेते
ननु तुहेति विमतं प्रमाणान्तरगम्यं नुह व्यावृत्तत्वात् घटादिवदित्युक्ते प्रमाणान्तरयोग्यत्वमुपाधिः नच साधनव्यापकत्वमसंभ
वादित्याह न साध्येति प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वात्कार्यस्य साध्यत्वाच्च प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः कार्यस्य लिंगादीनां संबंधाप्रति
पत्तेर्न लिंगादिगम्यत्वमपीत्याह संबंधाग्रहणादिति नुह व्यावृत्तत्वमप्रयोजकं चेत्याह नुहति नुह व्यावृत्तत्वस्य प्रतियोग्यधीन

गम
११

सिद्धिस्तस्य प्रयोजकत्वे गौरवं सूत्रत्वस्य प्रयोजकत्वे त्वाघघं ततो तत्त्वमेव प्रयोजकमित्यर्थः॥ निरुपाधिकत्वलाता हि तिनिरेपेत्
 त्वलातादित्यर्थः कार्यवत्त्वज्ञेययोग्ययोग्यत्वां नमानां मरम्भत्वमिति शङ्कते ननु रूपादीतिभूतेर्थे प्रमाणांतरदर्शनादुद्घाटयितव्यत्वं
 शङ्कया प्रमाणांतरशङ्कादुर्वारेत्याह तथ्यापीति कार्येऽपि प्रमाणांतरयोग्यत्वशङ्काऽपरिहारेत्याशङ्क्या ह्यस्ति चेति न हि प्रमाणांतरसंज्ञा
 बाहेदांतानां बह्विध्यामाणां स्यादित्याशङ्क्या नुवादकत्वेनाप्रमाणां प्रयोजने त्याहात इति एतच्च भूतं यथा त्वद्विरेवेति दुष्टत्वं
 वादकप्रमाणां तावेपुं ताक्यवत्कृतीनां अप्रामाण्यमित्युक्तं असंवादेन प्रामाण्यप्रतिलोत इत्यत्र त्रैविध्यमिति शङ्कते ननु पुनरेति
 प्रमाणांतरासंवादेऽपि अनपेक्षतया प्रामाण्यसंतवात्परिहारस्यासत्त्वमाशङ्क्या हरिहरीति सम्यक् परिहारमेवाहाय मर्थ इति प्रम
 ताग्राहिणां स्य इति प्रसङ्गा विमंवादे चित्रनिष्पन्नतात्तादिज्ञानं यथा बाध्यते तथा चैकत्वश्रुतिरपि पुनीचो ब्रह्मातां बाध्य
 तीजाडा जन्मादिधर्मवतो देहस्य प्रतीचैको बोध्यतो पजीत्यजातीयकेन प्रत्यक्षेणा बाध्यत इत्यर्थः॥ पुनर्थोभावेऽप्यपेक्षाज्ञानवत्त्वा
 माण्यसंभवात्किंचैतत्किरुक्ते त्वाशङ्क्यतात्यर्थमाह किंचेति प्राज्ञादिति दुष्टादीनां साक्षात्प्रयोजनपर्यंतत्वं पश्चादीनां परंपरये
 ति वित्तागः शङ्क्या मात्रस्य प्रत्यक्षोद्यमो वरेन प्रामाण्यशास्त्रस्य तु वैपरीत्यमित्युक्तं टीकायां तदसंभविदिशेषात्तावात् शङ्क्या मात्रस्य
 नेनापि किंचित्त्वमिति न जायत इति तत्राह किंचेति संबन्धग्रहणं वाक्यस्मादित्याशङ्क्या ह्यथा संबन्धेति संबन्धे ग्रहाणां विनाप्यर्थ

नलदी

१२
क

प्रतिपात्तवपूर्वदृग्ग्रहोपपत्तिपत्तिः स्याच्चतथेत्यर्थः स्वप्नोत्पन्नविगतवस्त्रप्रकाशत्वं तु स्यात्प्रकाशकार्यस्येति न च
 संबन्धग्रहणाभावात्कार्यवाक्यस्याप्रमाणत्वमित्यपि शक्यं आहवनीयादिवदलौकिकत्वेपित्तसंगतिग्रहणसंभवादित्यर्थः त
 स्मादनर्थकादत्यत्रतत्पदा चेत्तस्य हेतुचष्ट्यर्थं दर्शयति यस्मादि तिवेदांतानां विविशेषत्वं तत्प्रकरणानां ज्ञानादित्यक्तं तत्र वेदांता
 नां विविशेषत्वत्वादिने प्रति तत्प्रकरणानां ज्ञानादिति हेत्वभिधानानुपपत्तेरित्याशंका ह्यस्युनरिति किं वेदांताः कर्मविशेषप्रक
 रणसूत्राः इतसर्वकर्मप्रकरणसूत्रा इति विलम्बाद्यं पत्याहनतावदितिकर्मविशेषापेक्षितार्थानभिधायित्वादप्रकरणसूत्रेति
 ह मित्यर्थः द्वितीयमुक्त्वा य यतिननु सर्वेति किं विविच्यत निधानेन तच्छेषत्वं आहोतदपेक्षितं प्रतिपादनेन साधेयि किं स
 र्वत्रैकाग्र्यः साधनत्वमिति प्रतिपाद्यते उतैकं सामान्येनाद्य इत्याहन सर्वेति द्वितीयं प्रत्याक्षेपेति त्रयः साधनत्वमात्रस्य लो
 कप्रसिद्धत्वेनाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः जुह्वाः क्रतुसंबन्धित्वात्तद्वारेण प्रणीताया अपि क्रतुसंबन्धवत्कर्तुः सकलक्रतुसंबन्धि
 त्वादात्मप्रतिपादनेन वेदांतानामपि क्रतुसंबन्धो विरुद्ध इति शंकातेः स्मृतहृति जुह्वा जुहाता तिहोमांगत्वेन श्रुताया जुह्वा
 ः प्रकृतिद्वयाकाङ्क्षायां प्राक्तापरिपूर्णा न प्रणीतायाः क्रतुप्रवेशित्वे हेमिने सपापं श्लोकं श्रुणोतीत्यादेरथवा दत्तं फलं इह लो
 कस्मिन्तौ तत्प्रतिपादने च फलात्तावान्मेवमित्याहने तदिति देहाद्यतिरिक्तात्मानं संतरेणा लौकिककर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तेनोपा

ल्य

राम
१२

संसार ५

काराभावाः कथमित्याशंकाहन्हीति विनियोजकप्रमाणभावात् नर्मकशेषत्वमित्यपसंहरतिसमादितिवेदांतानां न कर्मशेष-
वत्तनापि स्वाद्यपरत्वेन हि मो किं नर्थक्यमिति शंक्ते किं त्विति क्रिया वि विशेषत्वाभावेऽपि उपास्ति वि विशेषत्वात्वाभावेऽपि
इतरथाध्ययन विधि विरोधादित्याह स्वप्रकरणेति उपासेरुपाससात्तकात्वात्तदसावेऽपास्ति संभवत्वात्साधयेति उपासात्तवेने-
पास्यवपपतिविवक्षावेत्तहि उपासात्तावएवप्रतिपाद्यः किमिदमुच्यते न सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति तत्राह तजपी निसर्वज्ञत्वा-
दिविशिष्टे उपास्यत्वेन कथ्यते त्वत्तदुपपद्यते क प्रमाणभावेति तर्थाः आरोपितसर्वज्ञत्वादिति शिष्टतयोपास्यब्रह्मेकैकस्य
मित्यत्र तदसंभवि उपासना विधि शेषात्तत्त्वनेवेदांत प्रमाणस्य भावे निर्दिष्टत्वादित्याशंकाह न खल्विति वाक्यस्योक्तय परत्वात्
भवादित्यर्थः कथं तर्हि वेदांतानां प्रमाणमित्याशंकाह किं त्विति कार्यलिंगानुमित का सर्वज्ञत्वादिकं समारोप्य तदुपास्ति वि-
धीयते वेदांतैरित्यर्थः सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्येषु उपास्ति विधिपादाश्रवणादुपास्ति प्रकरणकलितत्वाच्च न तदेतत्त्वमपीति
शंक्तेन नुवेदांतैरिति प्रयोजनाकांक्षाया प्रकरणां नरप विधिसंबंधमाशंकाह स्वार्थेति आत्मज्ञानमंतरेण पुंसः कार्यार्थे सर्वज्ञ-
तत्त्वात्तदस्तीति फलांतरवाच्यं तथाच पूषा अपि पृष्टा गुरुत्वादा विवेधि पदेकल्यते इत्याशंकाह नापीति पूर्वापि पृष्टभाग-
स्य इत्येव सतासंबंधस्याभावाविनाभूतत्वाद्योगाविनाभावादि धिपदकल्याणाफक्तान्वतथात्र किं चित्कल्यकं कृतम्

तवि

कि

रा ५

रणे ५

स्त्रीत्यर्थः अथ यन विधयान्न वाच्यपदं विविधपदकल्पिकेत्याह तत्राहेति अधिकारिफलान्नान्नविषे धि रत्वे सत्यादिपदानामिति शं
 का निरासायोक्तं टीकाकृता फलं च तत्रेति एतावदेरेखत्वमृतत्वं ब्रह्मविदाप्नोति परमादिवाक्यात्प्रतीयमानमैतत्वं साध्यत्वेन परि
 णाम्यतः कामः पासीतेति कल्पना न्नकोपि दोष इत्यर्थः समन्वयानामेवेदांतानां ब्रह्मप्रमिति जनकत्वं तदेव प्रतिज्ञा तार्था इति सा
 ध्याविशिष्टं प्राशंसकममन्वयं राहेन तात्पर्यवत्त्वं विवक्षितं शास्त्रप्रमाणकत्वं प्रतिज्ञाविषय इति अर्थे हेतु इत्युक्तं दत्तं तात्पर्येणैव तत्र
 १३ स्फुटं वेदांतेष्वपेक्षेयेषु पुनस्तथाप्यर्थोच्यते इत्याशंक्याह तत्र तात्पर्येणोक्तं तात्पर्येणैव शब्दधर्म इति सर्वं धः शब्दधर्मत्वं सत्तावधि
 नुमाह तदर्थे प्रतिज्ञातिशेषेति वेदांतवाक्यस्य अतीत्यमानो योर्थः सत्यमिति जननस्या मर्थ्यं तात्पर्यं सत्तावधौ प्रतिज्ञातिशेष इति तदर्थः तस्य
 मिति शेषत्वमिति वा न्न स्पष्टं शब्दधर्मत्वमुचितमिति त्वर्थः शब्दधर्मत्वमप्यदर्शनादि तरथाच्चादर्शनाद्विवक्षात्पत्त्येतस्याश्च पुनस्तथा
 संख्यं धित्वा न्न शब्दधर्मत्वमित्यर्थः विवक्षया अर्थप्रमित्युद्देशेन प्रवृत्तत्वादर्थप्रमिति शेषत्वमेव तात्पर्यमित्याहार्थप्रमिति
 मिति त्वत्तु प्रत्यक्षमानत्वस्य शब्दधर्मत्वं तथापि कथं तात्पर्यस्य शब्दधर्मत्वमित्याशंक्याह तत्रापीति तत्र लोकोक्तिमावत् लोके
 पि तात्पर्येन विवक्षा मात्रं किं तु तदर्थप्रमिति शेषत्वं इतरथा ३ यो सवेये वचसि तात्पर्यं संज्ञा दद्या मा एषं दुर्वारं सो दित्यर्थः ता
 त्पर्यस्य विवक्षातिरिक्तत्वे पितृक मत्वं तावदाश्रयणीयं तथा च सापकाभावाद्देहेन तात्पर्यसिद्धिः इत्याशंक्याह तच्च तिन्य

५५ क्षिपतिकथमिति तात्पर्यस्य नैर्धर्मप्रमिति शेषतात्पर्यात्कथं व्याख्येय इत्याशंक्याह विवक्षेति विवक्षायां शब्दप्रामा

म२

का

राप्र

१३

तात्पर्यमिति गम्यते इति संबंधः इति परंपरा मृष्टमर्थमाहय स्मिन्नर्थ इति सर्व शाखा प्रत्ययत्वमादिश कृष्यः उपक्रमोपसंहारादि
 न तात्पर्यज्ञापकं किं दुपमेयस्य कार्यत्वं तत्तद्वृत्तं निवृत्तवसोऽप्राभाण्यमित्याशंक्याहनयेति तत्रापि कार्यनिष्ठतयेव तात्पर्यमित्याशंक्या
 किं ज्ञातं तात्पर्यप्रमितिजनकमुताज्ञातमिति विचिंत्यार्थव्याहसाध्यसेति प्रमिते सात न्युमिति जनकरूपतात्पर्यप्रमितिः तत्प्रति
 पत्तौ च तदुपेताद्वयासाधार्यप्रमिति रित्तीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः द्वितीयमुक्त्वापयति साध्य इति अज्ञाततात्पर्येपेताद्वयासाध्य
 प्रमित्वंगीकारे तात्पर्योपधारणं रथा स्यादित्याशंक्याह प्रतिलिखेति विचिंत्यते त्पारेः स्वार्थतात्पर्यशून्याद्विषयो जनप्रमित्य
 नुत्पत्तिर्दशानाम् सर्वत्रापि प्रमित्यनुत्पत्तिश्चाकायांत निरासार्थं तात्पर्योधिगमोयुक्त इत्यर्थः अज्ञायमानतात्पर्यवच्छेदस्य
 मिति जनकत्वं तात्पर्यज्ञानं च प्रतिबंधक निवर्तकमित्यंगीकृत्य प्रमेयसाध्यत्वं तात्पर्यज्ञापकमित्येतदस्युक्तमित्याह तथापि
 निवर्तनियवाग्वेति अणुपतिल निमित्तयवाग्वेत्यर्थः अजाहरीरेण जुहोतीत्यपक्रमविरोधाज्जर्तिलयवाग्वजुह्यादि
 त्पारेर्न स्वाधेतात्पर्यं किं त्वर्थवादत्वमित्यर्थः विवक्षासाध्यत्वयोस्तात्पर्यं लिङ्गत्वं निरसनफलमाह तस्मादिति तस्माद
 तात्पर्यवतात्पर्यं लिङ्गानि ता निदृश्यं तद्विद्यो जनातात्पर्यं लिङ्गानि स्पष्टयति तथाहीति संदेव सोपेदमग्र आसीदेकमेवा
 द्वितीयमित्यपक्रमोपेतात्पर्यमित्यादि पसंहारा आभ्यासलक्षणतात्पर्यं लिङ्गमाह तथेति अनधिगतार्थं गंत तालक

धो २

३

तलदी

नवी २

१४ त

त

त

एतं लिङ्गान्तरमाह ब्रह्माण्डोत्पत्तिश्च प्रतिपादने फलोपलब्धौ तत्र तात्पर्यमित्याह आचार्यवानिति आचार्यो यदि ह शङ्कति
ततो न्नननिदिध्यासनात्प्राप्तं संचावनादिप्रतिबंधनिवृत्तेः ब्रह्मप्रत्यक्षेण यः प्राज्ञाकुरुते तस्य तावानेव विदेह्यैवत्येविलंबः
यावन्प्राप्त्युक्तं स एतदुपलक्षणं नापरिसमाप्तिरिति श्रुत्यर्थः ब्रह्माण्डोत्पत्तिपाद्यत्वेनेन जीवनेत्याद्यर्थवा दोषादा नूनं स्मरन्ति च
नस्मात्प्रतिपाद्यमित्याहानेनेति अनेन प्रसिद्धेन प्राणधारणनात्मना तेजो बलक्षणादेवताः अनुप्रविश्य नामरूपेणाकर
वाणीत्यर्थः उपपत्तितोष्ये कंबुस्य प्रतिपाद्यमित्याह मृल्लोहेति यथा मृदितायां तन्मयैशरावादिप्रतीयते यथा जालोहस्वरू
पे जाते तन्मयस्य सूत्रादेर्जातजालेकारणवत्सत्ताने तत्कार्यमपि जातं स्यादित्यर्थः तत्कस्मादिति चेत् ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यस्य
भावात्तद्वानेनेतरज्ञानमुचितमित्यर्थः पथामित्यं ब्रह्मवत्सुखस्वरूपबंधः इतरस्य मुक्तता तद्वत्सत्यं जगत्सत्त्वं मन्यमा
नस्यबंधः इतरस्य तु मुक्तता अपरशुश्रुत्यर्थः स्वपिति नाम निर्वचनेनेति सतामोपपत्तद्वत्सत्त्वं ज्ञो भवति स्वमपीतो लवतीत्यादिना
जाग्रदवस्थापयोगोपस्थापककर्माचावेस्वरूपे व्युत्पत्तिरुत्पत्तिरिति तद्वत्सत्यं तद्वत्सत्त्वं ब्रह्मवत्सत्त्वं ब्रह्मवत्सत्त्वं ब्रह्मवत्सत्त्वं ब्रह्मवत्सत्त्वं
वः ततश्च तत्सूत्रमित्याह सृष्टीति सर्वशाखाप्रत्यपत्वं दर्शयितुं शाखां नरीयतात्पर्यं लिङ्गमाह लयात्तेति तीर्थं कइति प्रथि
यादिभूतत्रयं स तद्भूतद्वयं ज्ञातव्यप्रत्ययैवं स तन्नास्ति प्रत्ययैवेत्यदिति वा तत् ब्रह्मात्मानं स्वरूपं मायया जगदाकारेण

स्य

राम
१४

रिगामयामासस्व यमिति निमित्तांतरनेरपेक्ष्यमाह काप्रतइतिकाभाः सृष्टिश्चतयइतियनोवेत्याद्याइत्यर्थः। उपपत्ति
 पेकं ब्रह्मेत्याह तथेति अत्रमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयआनंदमयाः पंचकोशशब्दार्थः। कोष्टेवान्पात्कः प्राणाय
 दसत्राकार्शनीदोनस्यादित्यादिनाप्राणमादिव्यापारहेतुभूतं ब्रह्मासीति निश्चीयतइत्यर्थः। तथाचसंग्रहश्लोकः उपक
 मोपसंहरावत्यासोपूर्वतार्क्यार्थवादापपत्तिलिङ्गतापर्थे निर्णयइतितत्रात्यर्थेणेति टीकायमुपसंहरत्येवमिति पक्ष
 नाभिनिष्ठा मान्येनतात्यर्थप्रभिधायप्रतिपदमर्थग्रहतेति शोभादिगदिशब्दार्थः। अर्थवैलक्षण्यमिति क्रियावाक्यार्थात्
 त्यादिवाक्यार्थस्यैव लक्षणं दर्शयतीत्यर्थः। क्रियाकारकसंसर्गस्य तेदव्याप्तत्वादत्र तदभावात् नैवमित्यक्तमव्यतिकेति।
 उदरमंतरं कुरुतइत्यत्र तेदमात्रस्य प्रतिषेधाच्च तादात्म्यवाक्यार्थइत्याहनेत्याहनेति नियोगात् तादात्म्यत्वाच्च तदा क
 तेत्याहनेत्याहनेति निर्धर्मकत्वश्रुतिविरोधाच्च लिङ्गादेशाच्चान्वयइत्याहनेत्याहनेति कारणत्वधर्मिणो ज्ञानादिगुणवति
 पादनात्कथं युक्तसमन्वयसिद्धिरित्याशंकाहजगदितितत्र वेदे ज्ञानानंदशब्दौ जगत्कारणसामान्यानुवादेनानंदविशेष
 पंगमयतइत्यन्वयः कारणत्वस्य लोकाप्रसिद्धाच्च श्रुतिप्रतिपाद्यत्वं ज्ञानत्वमानंदनिष्ठं ज्ञाननिष्ठत्वात् सत्तावदित्यनुमाना

पदानामित्यस्य
 व्यवहितान्वयस्य
 शीयति ४

+ दुःख जाद्विरोधिव्यक्तिमित्यर्थः। एकादिशब्दैरकरसप्रतिपादने पर्यायत्वं स्यादित्यानी कथाव्यभेदा नैवमित्याहै केतिमि २

८ स्वदी०

१५

तुलानव्यक्तेरानंदव्यक्त्यतेदप्रतिपत्तेरानंदस्य ब्रह्मस्वत्तावत्वात्तसमन्वयविरोधइत्यर्थः। आनंदविशेषमिति ध्याशब्दोपप्लवराचीद्वैतश
ब्देन च विजातीयोत्तदः कथ्यते लक्षणायेति वाच्यव्यवसायेनेत्यर्थः। कथं तर्हि सर्वज्ञादिशब्दा इत्याशंक्याह सर्वज्ञ इति प्रपञ्चोपाधि
तयेति प्रपञ्चोपेत्येत्यर्थः। गंगा पटलक्ष्मीतीरस्या गंगात्ववशात्सादिपदलक्षितं ब्रह्मनात्मादिरूपं स्यादित्याशंक्याहाय मत्तमिति मुख्य
लक्षणात्पामिति जुह दजह लक्ष्मणायेत्यर्थः। गंगाशब्दस्य तीरेजह लक्ष्मणायावृत्तेः। आत्मा दिशब्दानां च जुह दजह लक्ष्मणायेति त्रैलोक्य
मित्यर्थः। मुख्यलक्षणां पा धित्तिरित्ययमर्थः। मुख्यवृत्त्यावर्तते त एकादिशाब्दास्तु जुह लक्ष्मणाया तत्त्वमसात्पादयो जुह दजह लक्ष्मणाया
सर्वज्ञादयसंपाधित इत्यर्थः। भेदावभावाभिधानद्वारेण ब्रह्मणो एकादिशब्दानां वृत्तिपक्षे भेदादेव्योवर्त्यस्य सद्भावो दद्वैतविहति
माशंक्याह नचेति ननु सोऽयमित्यादिवाक्यरूपदानां कर्तव्यं नुगमाभावात्तद्वराहरणमनुपपन्नमित्याशंक्यतात्पर्यमाहानेकेषा
मिति ह त्कार्यानुगमात्तावेपि अखंडार्थानुगमादुदाहरणत्वमुचितमित्यर्थः। एकेनोदाहरणेन विवक्षितमित्येहः किमुदाहरणं तरेण
ताशंक्यतस्य प्रयोजनं दर्शयितुं वाक्यवृत्तिद्वैविध्यमाह तत्रेति तत्र वेदांते द्विमर्थः। तमस्यादिवाक्यमखंडार्थनिष्ठं त्रकार्यकारणाद्व्यप
त्रवृत्तिद्वैविध्यमाह सेति समानाधिकरणत्वात्सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदित्युक्ते साध्यविकलो दृष्टांत इत्याशंक्याह तत्रेति।
तत्र लोका इत्यर्थः। मूलभूतप्रमाणत्वावाप्तसोऽयमित्यादेस्तत्रापात्ता एवमित्याशंक्यसमूलत्वमाह तथा हीति प्रत्यभिज्ञायाश्च

+ १ मुख्यवृत्त्यालक्षणावच्छेदोपाधिनो केति विभागो द्रष्टव्यः। ज्ञानानंदशब्दौ व्यक्त्यंशोऽपि स्यान्नु

राम
१५

पिविशिष्टवियत्वात्तन्मूलवाक्यस्याप्रितद्विषयत्वमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञापीनविशिष्टैक्यमालम्बनं इति वक्तुं विशेषणोक्त्यात्
 वंतावदाहृतवेति तत्फलमाहानगदेति तदेतद्देशकालविशिष्टयोरेक्यासंतकश्चेन्नहि तद्देशकालोपलक्षितस्येतद्देशकालवि
 शिष्टैक्यप्रत्यभिज्ञाप्रोचरइति शङ्कते किं न्विति उपलक्षितविशिष्टयोरेक्यविशिष्टस्वरूपमन्यत्रापि स्यान्न तथा दृश्यते इत्याशये
 नाह सोयमिति प्रत्यभिज्ञाया अखंडाद्येत्वमभिधाय तन्मूलवाक्यमपि तथेत्याह प्रत्यभिज्ञा नमिति स्वार्थे कदेश इति स्वा
 र्थे स्पेकदेशसद्वत्तद्देशादिवैशिष्ट्यलक्षणः तस्य परि त्यागेनेत्यर्थः एकदेशत्वज्ञायेति देवदत्तस्वरूपलक्षणयेत्यर्थः
 : प्रकाशान्तराणामोयमित्यादेरखंडाद्येत्वमादित्यतिनन्विति एकैकस्मात्प्रदात्प्रथमावित्तत्पतात्पतीभान्त्यदेक्यतदेवता
 क्यप्रमेयं ज्ञान्यज्ञा यइत्याहः सोयमिति परार्थोयत्प्रत्येकमेकं एकैकपरान्तिवेयं न तस्यैवाक्यप्रमेयता अनधिगानार्थेषु न
 र्थेणानुवादकत्वप्रसक्तैरित्यर्थः द्वितीयं दृष्टयतिनचे तद्देशादिविशिष्टयो रितरेतरेक्यवाक्यप्रमेयमिति शङ्क्यत
 रनुतिरस्यमानत्वादिति प्रतिबंधा समाधत्ते प्रभिज्ञायामिति किमभिज्ञायामवगतैयदेक्यतदेव प्रसिज्ञा प्रत्यक्षेणानुवेद्य
 ता तावन्नतावत्तदेवैयर्थापातादित्यभिधेयद्वितीयं दृष्टयति न द्व्युत्तिरयोरिति प्रमेयतातरमाशङ्कते एकस्य तिष्ठतिज्ञाया
 मनवगतस्यैव प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वं एकस्य काकद्वयसंबन्धश्चनातिज्ञाया सिद्ध इति कालद्वयसंबन्धविषयार्थस्तदेक्यस्य

८ नवरी

१६

वाप्रतिज्ञाप्रमेयत्वं वक्तव्यं न च तदुत्तरं संतवती त्याह कालद्वयेति विकल्पासहत्या नैतदिति शंक्ते स्यादेतदिति किं प्रत्यतिज्ञाप्रत्य
ज्ञाप्रमाणा एव निरति कीर्तितं अथ वा प्रत्यतिज्ञायाः साधारणं प्रमेयं जिज्ञासितं नाधस्तात्संगत इत्याह कालिकत्वेति द्वि
तीयं दृष्टयति तत्रेति कथं तर्हि तस्यामा एतत्राह पदार्थेति फलसमर्थेन फलमाहात इति साम्येनोत्तरमाह वेतहीति दृष्टोक्तम
र्थोक्तं तिके समप्रियतितथेति तत्त्वमिवाक्यस्यापि प्रामाण्यमुपपद्यत इति संबंधः प्रत्यकुब्रह्माण्डसिद्धत्वात्तदेकपरत्वेवा
कस्येत्याशंकाह त्वपदेनेति एकदेशपरित्यागेन लक्ष्यमाण इष्टस्वरूपस्य ब्रह्मस्वरूपेक्य इति संबंधः एकदेशपरित्यागेनेति क
र्तृत्वाधंशपरित्यागेनेति यावत् ब्रह्मणः परेहात्वात्कथं तदनेद इत्याशंकाह परागेत्येति विरुद्धं शपतिरित्यागाभावे तत्त्वं पद
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः तर्हि तन्मात्रस्य पदार्थाप्रतिपन्नत्वात्किं वा केनेत्यत्राह जीवब्रह्मेति तत्त्वं पदार्थयो
परस्परैक्यस्य पदमात्रादप्रतिपत्तेस्तदो धकत्वेन वाक्यमर्थवदिति शंक्ते ननु पदार्थयो रिति किं पदार्थयोः कियानपि न
देवित्वं जितः आहोत्येतात्तेदः नाध इत्याह नेतस्मा रमिति प्रतिपादन इत्यत्र श्रुत्या क्रियमाणा इति शेषः तथा स्यादित्ये
कप्रमेयस्यादिति यावत् प्रत्यकुब्रह्मणोरिति रेके प्रमाणात्ता वा नाप्यपक्षः साधुरितिका क्रासूच्येते द्वितीयं कातुशब्दे
न व्यावर्त्यते कथं तर्हि प्रामाण्यमिति तत्राह निवर्तकत्वादिति अज्ञाननिवर्तकत्वादेव प्रामाण्यमिदमित्यर्थः नीकमु

+ प्रसाहयेति न वैवं सत्यपि सिद्धं तोपीत्याह तदुक्तमिति अर्थगतप्रमितिज्ञानेन प्रामाण्यं २

राम

१६

तलमित्यादि संसर्गबोधकत्वेन प्राप्तां सोयमित्याद्यखं उबोधकत्वेन तत्त्वप्रस्थादिवाक्यं कं पत्तमवलंबतां इति तत्रा हेहं त्वि
 निविधान्तरेणारं उवा क्यार्थमपि प्रतिननुतत्वमिति तत्त्वपदलक्षितरूपे किं ति त्रैतिविकल्पाह तत्त्वपदात्पा मिनि द्वितीयं दृश्य
 तिनचेदिति पदार्थवाक्यार्थपौरैक्यवाक्यं व्यर्थं स्यात् लक्षितरूपे औपाधिकभेदस्याप्युक्तत्वादि तथैतलक्षितरूपे अत्यंत
 मभिनेन च पदार्थवाक्यार्थयोः प्राकल्पसंगः इष्टापत्तेरित्याह सत्यमिति तर्हि पदद्वयवैयर्थ्यं तत्राह सचेति लक्षणा निमित्तमा
 ह मुखेति त्वंपदस्य वाक्यार्थपरित्यागेन लक्षकत्वं तत्त्वपदसामानाधिकरण्ये घटते तथा जसदस्यापि वाक्यार्थशय रित्या
 गेन चित्तज्ञकत्वं त्वंपदसामानाधिकरण्ये इति न पदद्वयवैयर्थ्यमित्यर्थः अंतु क्यार्थसमर्थमुपसंहरति तस्मादि
 तिनिरस्तमपि पदं रूपांतरातिधिस्य पापुन रूपापयति अत्रैकमुखेनोक्तं मुपपाद्यत्यन्यथेति अतितोपि भेद
 सिद्धिरित्यह्य आत्मनीतिर्न शब्दे न बुद्धिरभिधीयत इति शक्यं यो विज्ञानेति च नित्यादिना बुद्धेर्निर्दिष्टत्वादित्यर्थः
 विकल्पासहत्या नेतन्मतं साधित्याहनेतदिति मुक्त्यवस्थायां भेदां शस्यनिष्ठ विमन आद्येपि किं ज्ञानेनोक्तकर्मणा
 ज्ञाननिवृत्त्येपि विवेकीयं किं वाक्यं हं ज्ञानं उता स्यात् मुक्तं अथावा तृतीयज्ञानमिति विकल्पाद्यप्यथमदि
 तीयोद्वयं तिनोक्तं तात्तदेति घटज्ञानस्य घटनिवृत्त्येकत्वप्रशनादित्यर्थः तृतीयमुद्गापयति तृतीयेति शब्दात्प्राप्तो ना

उवा १

केचिदिति च
 तरे

च

मज्जनितज्ञानायेहपातनीयज्ञानेनेत्यर्थः। तस्यापि तेदादविषयत्वात् न तं निवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह तेदमात्रेति तृतीयत्वं वासाधयति त्रैते
 दैतितयोर्तेदाभेदोत्तरत्वादस्यवातेदमात्रोत्तरत्वात् तृतीयत्वं युक्तमित्यर्थः। अत्रेदमात्रविषयत्वमसिद्धं इत्याह नयथेति तत्र हेतुमा
 हान्यथेति शाब्दज्ञानेतेदोत्तरत्वात् तदस्यासौ ह्येतेदमात्रविषयं इत्यंगीकारे शाब्दज्ञानवैफल्यस्याज्ञेयोर्निचोत्तरयोर्जन्म
 जनकता उपपन्नैरित्यर्थः। इतोपिन ज्ञाननिवर्ततेद इत्याह ज्ञाननिवर्त्यत्वेनेति विक्लप्यन्तरमुक्त्वापयति ज्ञानेनेति तेदस्पक
 र्म निवर्त्यत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमपि न शङ्क्यं अज्ञाननिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वसंभवादित्याशयेनोक्तं ज्ञानेनेति अतिविरोधेनोच्चारयति न
 ब्रह्मवेदेति ब्रह्मैव सवतीत्येवकारेणातिथीयमानस्य भेदनिरासस्य ज्ञानमात्रप्रयोज्यत्वं अतस्तद्विरुद्धं कर्म निवर्त्यत्वातिधानमि
 त्यर्थः। कारकातिधेयतेद निरासस्येति पाठे ब्रह्मवेदेत्यत्र द्वितीयावित्त क्लिष्टप्रत्ययाणां अतिधेयोयः कर्मिकत्वाकाररूप
 एतेदः तन्निरासस्य ज्ञानमात्रप्रयुत्वादित्यर्थः। प्रत्यक् ब्रह्मणोर्तेदात्तेदो अंगीकृत्य न तेदां शानिष्टतिरित्यक्तं संप्रतिप
 क्षणायमसंगत इत्याहयेनेति तेदकाकारस्यातेदकारात्तेदः उततेदः। आधेतेदकाकारनिरुत्यातेद निवृत्तिसमर्थतेद ये
 स्यापि निवृत्तिः स्यादितरेथात्तेदोपि न निवर्ततेत्यर्थः। द्वितीयमुक्त्वापयत्वाकारान्तरेणोति तेदकमाकारान्तरं किं ताविकमु
 ताताविकं उत्तयथाप्यसंभव इत्याह तदेति निरवयववदव्यस्येति विशेषणो नाकारान्तराभावमसिद्धौ तावेपि तस्य ताविक

कत्वा न निवृत्तिरित्याह निवर्तयितुं शक्यं तदिति अतः त्वि कत्वेऽप्यज्ञानमूलत्वात्कर्मनिवर्त्यत्वमसंस्तवीत्याह कर्मणोतिमाधु
 नर्हिनेद निवृत्तिरिति विकल्पान्तरमाशंक्याहेति नि - वातित्र इति तत्र श्वनसंसारवस्त्वतो मुक्ते विशेष इति प्रष्टव्यं असंस्त
 भेदेन त्वस्य आदिशास्त्रस्यानुपपत्तिः अत्यन्तभेदेऽप्यत्रासन्निति प्रष्टव्यं तस्यादेस्तथावभेदाभेदोशास्त्रतएव सिद्धौ कार्यं निद्रयेतेत
 वाहनेवेति सत्त्वादि रूपेणाभेदस्य विशेषरूपेणाभेदस्य च लोकाप्रसिद्धत्वात् न दृष्टेते न ब्रह्मण्यपि तदाभेदयोः सिद्धेः नशा
 स्वप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः किंच त्वत्पक्षे जीवोपिकोदृश इति विवेचनीयं किंनेह काकार विशिष्टः एतत्तद्वपलक्षितः नाद्य इत्या
 हयदिवेति न च जीवनाशप्रसंजनमिष्टमित्यपि शंकनीयं फलिनोभावे फलाभावसंज्ञे रित्यर्थः द्वितीयमुच्चाप्यदृष्ट
 यति अथेति अप्रसिद्धातेन प्रत्याह ब्रह्मेति दंडापायेतद्विशिष्ट निवृत्त्यावपि चैत्रस्वरूपस्थितिवद्विशेष्यचैतन्यस्थितेमु
 क्तुपपत्तिरिति शंकेते अथ विशिष्ट इति विन्मात्रस्य मुक्त्यनुत्तवित्तत्वे तस्यैव त्वत्त्वं इतरथा त्वंधिभोजे वैयधिकरणपाप
 तेः ततश्चास्मत्तत्सिद्धिरित्याह तहीति एकस्मिन् लुनि सामोधिकरणं पविसुद्ध इति का मुपसंहारव्याजेन निरस्य
 तितस्मादिति वाच्यं भेदप्रभवत्वात्तापानाधिकरणं युक्तमित्यर्थः भेदान्तरं प्रवृत्तदृष्टयति योपीति तदतावत्मात्रविशेषो अमृतानंदमत्त
 कश्चाद्यर्थः अतिरेकविशिष्टस्य तद्वपलक्षितस्य वा जीवत्वासंस्तवादतिरेकानिरूपणाच्च नैतस्यावित्यर्थः श्रुतिवि

अतिरेक

ना३

अमृतानंदमत्त

२

८ तत्त्वदी

४५

१८

रुद्रश्यायेयज्ञ इत्याहे कवेति तस्मादस्मदुक्तमेव परिशिष्यत इत्याह तस्मादिति प्रकृष्टप्रकाशयो रित्यनेन तत्त्वप्रस्थादिवाक्येण
दाहरणं तरे निर्दिष्टमित्याशंक्य महावाक्यस्यारंभ इत्येवमभिधाया वांतरवाक्यस्य तदाहेत्याहेदाती भित्तिप्रकृष्टा दिवाक्याप्य विशि
ष्टबोधकत्वाद्दृष्टाता संमतिरित्याशंक्या हातयोरिति प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोरेकार्थत्वे प्रयत्नं स्यादित्यत्राहाय मर्थ इति वाक्ये
शून्यायत्वमित्यर्थः उक्तस्यापदान्यां एकव्यक्तेर्लक्ष्यमाणात्विपदांतरमनर्थकमित्याशंक्या हातत्रगुणसामान्ययोरिति
प्रकृष्टप्रकाशत्वयोरित्यर्थः प्रकृष्टशब्दाच्चंद्रप्रातिपदिकार्थसिद्धिः प्रकृष्टतम इति प्रकृष्टशब्दस्य प्रकृष्टमंतमस्ते
पि प्रयोगदर्शनाच्चथा प्रकाशश्चादपि न तसिद्धिः स्वघोतादावपि तत्त्वयोगदर्शनाच्चथा च वाक्यपरित्यागेना प्रकाशाप्रक
ष्टविशेषी चंद्रप्रातिपदिकार्थः पदद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यारंभ इत्येवमिति सिद्धिः इतरथा चंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नेतरतया
विशिष्टमर्थबोधयतो वक्तुरनवधेयत्वनत्वं स्यात्तथा च विमतमखंडार्थं लक्षणावाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति वा
क्यवदिति सिद्धमित्यर्थः तत्रोक्तहेतोरप्योक्तमाशंक्येन नुगागुणीति ब्रह्मणो निर्भेदत्वाच्चैवं विधौ न्वय इत्याह तत्रो
क्तिनिर्भेदत्वमेव कुत इति वीजाया प्राह एकमेवेति एकैवेति एकस्येति त्वर्थः कारणो ब्रह्मणि नानात्वं तस्य निषेधेऽन्य
त्रमित्यसंभवात् निर्भेदत्वमित्यर्थः उत्तरमिति चेदः ब्रह्मण्यत्वं तत्र भेदः कुत ते तस्य तेदवेदिनोत्तरं तवति अथ श

अं

राम

१८

५५

आ, वृत्तं तथा सिद्धान्तमुरवेन ते देहानस्य हेतुत्वप्रदर्शनाथः प्रमाणांतरात्तावात्ब्रह्माणि चेदांतानामप्राप्तापेक्षेति चेत्प्रमाणांतरा
सा चातिथानमसंगतं इत्याशंक्याहाय मांशय इति मिथ्यात्वमित्यप्राप्तापेक्षेति चेत्प्रमाणांतरात्तावात्ब्रह्माणि चेदांतानामप्राप्तापेक्षेति चेत्प्रमाणांतरा
त्वाथः गृहीतसंगतिकस्य पुंसः सत्यादिवाक्यश्रवणेऽवाधितार्थप्रमितिदर्शनादबोधकत्वमसंगतं इत्याह तत्र नेतावदिति स्थित्ये
ति अर्थसंबंधियत् प्रमाणांतरतस्यानुदय इत्यर्थः मिथ्यात्वमित्यत्र शब्दस्य तुल्यगुणः विपक्षे देऽमाहा न्यथेति द्वयस्येति न तत्र वृ
त्तादेरित्यर्थः नदी तीरफलसत्तावाक्ये प्रमाणांतरात्तावादप्राप्तापेक्षेति चेत्प्रमाणांतरसंति नो यो विषया
यस्य स प्रमाणांतरसंति नार्थः तस्य तावत्तत्वं तस्या तावादित्यर्थः अपि हेतुरिति शंकते भूतार्थेति चेत्तत् प्रमाणांतरसंति न
र्थात् नदी तीरफलसत्तावाक्यवदित्यर्थः अप्रयोजको हेतुरित्याहनेति किंतु हिमानांतरसंति नो देवप्रयोजकमित्यात्राह पौंसस्य
येति किमत्र विनिगमनकारणमित्यत्राह भूतार्थेति पौंसस्य वचनत्वमप्रयोजकं व्यतिचारादिति शंकतेऽनुभूतेति पौंसस्य
पवचनत्वं तत्र नेति शेषः इत्येव तर्हि प्रयोजकमित्याह तर्हि तिलोकि कवाक्यस्य स्वार्थप्रवृत्तज्ञानांतरकजन्यत्वमेव कथमि
त्याकांक्षायां माह पुरुषो हीति चेदवमोपि वाक्यत्वात् स्वार्थप्रवृत्तज्ञानांतरजन्यत्वं ततश्च मानांतरसंभेदस्य तत्राह नत्विति अ
स्य महतो भूतस्य निश्चयितमेतदित्यादि श्रुतिविरोधान्न वेदस्य प्रमाणांतरतंत्रत्वमित्यर्थः अतिप्रसंगलक्षणपञ्चवाध

भूतार्थः

वैदिकलिङ्गादिश्रवणार्थबोधो न स्यादित्यर्थः। वैदिकलिङ्गादीनां प्रमाणांतरगो ४

तत्पदी

५९

कर्तृपरारुतश्चायं हेतु रित्याह किंचेति विधिवक्तव्यार्थः प्रमाणांतरयोगः। नुह व्यावृत्तत्वात् घटादिवत्ततश्च विधिवक्तव्यस्यापि
धृतवाक्यसाम्यमित्यर्थः। एतत्प्रमाणं ननु नुह व्यावृत्तत्वं न प्रयोक्तव्यं पितृविध्यर्थे त्वमिति शंकायाभाह लौकिकेति।
विपक्षे हेतुमाहायोग्यत्वेवेति प्रमाणांतरगृहीते संबन्धयहण दर्शनादिधीनां च प्रमाणांतरायोग्यत्वाच्च तत्र संगतियहणत
थाचरकार्यविषयत्वाच्च सापेक्षत्वं न च संगतियहण नुपपत्तिः प्रवर्तकाकारमात्रे संगतियहणात्ततश्च स्वर्गीकामसमन्ति
व्याहारानुपपत्त्या क्रियाविलक्षणनियोगासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ननु कार्यस्येति साम्ये नोत्तरमाह ब्रह्मापीति वा धितवि
षयत्वमप्रयोजकत्वं वा हेतोरित्यर्थः। ब्रह्मणि प्रत्यक्षादेरप्रवृत्तावपि प्रमाणांतरमत्र प्रकमतइत्याह स्वरूपज्ञानमिति।
प्रमितिः प्रमाणाभिमित्युत्पत्त्या स्वरूपज्ञानस्य प्रमाणात्वमुक्तमिति द्रष्टव्यं किमवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणं उता नवच्छिन्नं
आद्येपि किंचेति विषयावच्छिन्नं उत दृष्ट्यावच्छिन्नं उत दृष्टिमेव दृष्टिं नानाद्य इत्याह न शब्देति शब्दजन्यं च तत्तज्ज्ञानं च
ति शब्दजन्यज्ञानं तस्य विषयः शब्दजन्यज्ञानविषयः तस्मिन्नवच्छिन्नं चैतन्यं शब्दजन्यज्ञानविषयं स्वरूपं चैतन्यं तद्विषय
ति विग्रहः। अत्र विषयशब्देन ब्रह्मोक्तं चैतन्यं स्यात् स्वरूपं चैतन्यं पचरितं ग्राहोः शिर इति वक्तव्यं याच विषयावच्छिन्नं चैतन्य
स्य प्रमाणफलरूपत्वाच्च तसापेक्षत्वं दोषमावहतीत्यर्थः। शब्दजनितदृष्ट्यावच्छिन्नं चैतन्यं स्य प्रमाणं

शाब्द १

राम
५९

नचदी०

२१

तस्योत्तरत्वे विविध विधुरसत्यादिवाक्यस्याप्राप्ताप्राप्यतायां नंतरगोचरत्वमेष्टव्यं इत्यपि प्रत्याह नचोदयतीति कथ्यत इत्यत्र
मातांतराधिगत एव शब्दप्रयोग इत्यंतीकारो नुपपन्नः चेदं नानां ब्रह्मण्यप्राप्ताप्राप्यतादि साशंक्यवि कल्प पूर्वकम
वतारयति अत्र पृथक् मइतिमा नंतरा गोचरे पिकविसेले ध्याहाण स्पष्टत्वोद्यपी स्फूर्तं नचैवं सत्यादिवाक्यानामप्राप्ताप्यमिति
शंकोशबुलेष्टहीतसंगतिकानां लक्षणाया ब्रह्मणि प्रवृत्तपपत्तेरिति इष्टव्यं किं मान विशिष्टसंगतियहाणं इतार्थमात्र इति वि
मर्शनीयं निमर्शे च विशिष्टसंगतियहाणे मानास्तावार्थमात्रे सामर्थ्यगहाणं च कथ्यत इत्यपि संधिनाथे कथ्यत इत्यपि तेषु
प्राणासावो सिद्ध इति शंकते ननु यमा गंतरेति प्रयोग इत्ययदर्शनादिति उत्तमवृद्ध प्रयोगस्य मध्यमवृद्ध प्रत्ययस्य च दर्श
नादित्यर्थः ब्रह्मसिंहो रर्थगोचरमानेमानास्तावा न्तत्र संगतिग्रह इत्याहने त्या हेति नच वदुष्यवहारस्य व्युत्पत्ति मूलत्वं तथा
पिकथं मानसंतित्रेथ संगतियहाणावस्तत्राहायमर्थ इति यद्यपि वक्तुः प्रमाणसंभिन्ने संगतियहणी पूर्वपक्षिणो विवृति
तंतथापि तस्य स्पष्टमनुक्तत्वात् द्वितीयतिकल्प इत्यपि प्रायः इत्यो रपि श्रोतृव्यसिस्वो रित्यर्थः तृतीयपक्षमनुक्तेति प्रमा
णांतरेति वक्तुमानसंभिन्ने संगतियहणस्य चोदितत्वात् त्रयो वृत्तानसंतेद निगकरणमनुपपन्नं नंतरा निमित्तत्वे हेतुव
नयणामः इत्याशंकाहायमर्थ इति प्रत्यक्षादिमावहार इति प्रत्यक्षादि पुरः सरस्वनपानादि व्यवहार इत्यर्थः स्तनपानादि

द्य ३

क ५

गम

२१

विशेषज्ञातात्पर्येन नुनवात्कथमर्थमात्रज्ञानादित्कृमिप्राशंक्यमात्रवो र्थमात्रज्ञानप्रमाणांतरेति फलितमाह ततश्चेति प्र
योगानुपपत्त्या तन्मूलं ज्ञानमपि कल्प्यत इत्याशंक्य न तस्य प्रवर्तकत्वं निश्चय इत्याह न न कृत्वा प्रमाणास्येति विषयविशेषा
तया वक्तुं प्रमाणास्यो वगम्यत्वेन प्रवृत्तिहेतुतां चोक्तो न कल्पयतीति संबन्धः शब्दद्वयप्रमाणं यत्तत्राह सप्तवेतं तान्तेषां वि
षयः तद्विशेषात्तथेति ह्यर्थः कथनेन प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैषम्यविकरणमुक्तं निरस्यत्यत इति प्रमाणांतरस्य वक्तुं समवे
तस्येत्यर्थः परिशुद्धशब्दार्थमाह केवलेति इत्यर्थ इत्यत्र इति पदं दुष्टं न दीतीरफलसत्ताविषययद्वक्तुं ज्ञानंतत्त्वोचरेण शब्द
सप्तवाचितानेन प्रवृत्तेर्ज्ञानेनेति टीकार्थः ज्ञानेशब्दप्रयोग इति नियमात् ज्ञानोत्तरसिद्ध्यर्थो वक्तव्येनेति कथमुक्त
मित्याशंक्यतात्पर्यमाह तत्रा इति व्यतहारेणेत्यर्थः तानोत्तरसिद्ध्यर्थमर्थ इत्येवं विधमर्थो वक्तव्यं शब्दः प्रणिपत्युक्तं न यतीति
सा मर्थ्यावगमकाले कल्पित्मुनानावगतामित्यर्थः उत्तममद्वययुक्तशब्दान्मध्यममद्वयमद्वयार्थमात्रं प्रतिपन्नमित्युक्तं
तदंगीकृत्य संगतिग्रहणं विशिष्टविषयमेवेति शङ्कते ननु मा भूदिति अर्थवदेव मानसं सत्त्वं दृष्ट्वा व्यभिचारित्वात् सामर्थ्यावि
षयत्वमित्यर्थः अव्यतिचारित्वेपि न तस्य शक्तिविषयत्वमित्याह नेत्याहंति ज्ञानमनवगाप्येव सामर्थ्यावगम इत्युक्तं तत्र हे
तुमाह प्रवृत्तिरिति सामान्येष्टहीतसंगतिकगवादिशब्देत्या विशेषप्रतिपत्तिवत्यतिप्रति स्मादिति शङ्कते नन्यर्थमात्र इति सामा

नल

२५

न्यस्यविशेषविनापयवत्तासादादिशेषयतिपतिर्घटनेअत्रतुमेवमानसंतेदस्यार्थविशेषितत्वाभावादित्यभिसंधायाहनेसाहे
तिमानसंतिनेमसंगतिग्रह इततत्र किंकार्येइततरत्रेति विकल्पाद्यमंगाकरोतिननुकार्येति कार्यस्यमानंतरागोचरे
त्वा नमानसंतिनेमसंगतिग्रहणमित्यर्थः द्वितीयदृष्टयतिकार्य पदेनियोग्येतरान्वितस्वार्थस्यमकलपद
शक्तिविषयत्वात्तत्रापिशंका दुर्वा रस्यदिप्याहननेवामितिकार्यत्वाकेपितेषां शदानां अर्थमात्रेसंबंधग्रहणादिति
शोजनां अर्थमात्रेसंबंधग्रहणमित्यक्तमाक्षिपेतिअत्रकेचिदिति ननुशब्दश्चवणादर्थोपनिदशानात्कथमर्थसंभ
शित्वं तत्राहतथाहीतिअंगुल्यग्रादिवाक्यानां प्रमित्यहेतुत्ववदितिरेषामपितथात्वेषतीतिस्त्रानासरूपेत्यर्थः नदी
नीरकलसत्तावाक्यादथ प्रमितिरपिदृष्ट्या शंकाहयत्वेति गुरुमत्तानुसारेणसमाधानं तावदाह्यकेचिदिति कि
पुरुषवचोभिः साक्षादर्थान् प्रतीयत इत्युच्यते इतार्थादपीतिविकल्पाद्यं अंगी करोतिपुरुषवचसामिति तदर्थो
संस्पृष्टित्वमिति शोकेते किं त्विति वक्तुं ज्ञानस्यैवार्थमेवमित्याहवक्तुं ज्ञानमिति कथं तर्हि नास्वर्थमिद्विस्तत्राहप्रम
यसाणेति निर्विषयज्ञानानुपपत्त्याऽप्यसिद्धिरित्यर्थः अथ चेदेव वक्तुं ज्ञानस्यापि व्यवभिचारा नशब्दस्यतत्परत्वमित्याशं
क्यज्ञानमात्रलक्षणस्य प्रमेयस्य नव्यत्तिवारइत्याह सर्वत्रेति शब्दः सर्वज्ञानलक्षणं प्रमेयमन्यत्तिरतीति संबंधः ज्ञान

वचाः

त्र

मे

राम

२५

मेवाहंति रितिकसहिपूर्वपज्ञादिशेषस्तत्राहतस्मादिति पूर्वत्रशब्दस्य प्रमेयमेवनेत्फक्तं अत्रैकं ज्ञानलक्षणं प्रमेयं
 मि-त्यत्राहति वितागः अनन्यनस्य सवशद्वार्थत्वाद्भक्तज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वात्तत्रशब्दार्थत्वमित्याहतद्वयुक्तमिति किं
 मानुमानिकत्वं तस्येति शंकायाभावाद्यमर्थइतिदेवदत्तौथज्ञानपुरःसरं शब्दप्रयुक्ते प्रयोक्तृत्वान्मदित्यनुमानेनैवज्ञान
 सिद्धिरित्यर्थः वक्तृज्ञानस्यानुमेयत्वमंगीकृत्यमध्यमवृद्धज्ञानवत्त्वं विषयत्वेनैवानुमानमिति शंकेतेनैवमिति शक्तिवि
 षयत्वकल्पकानावात्मेवमित्याहनेत्याहेति अन्यत्यतिरेकयोस्तद्विकारागतिरित्याशंकाहशब्दप्रयोगेतिपौनस्तत्तशंकांनि
 रस्यतिप्रकरणोतिप्रान्संभेदस्यशक्तिविषयत्वगमकानावस्तुद्वार्थः वक्तृज्ञानं शब्दप्रमेयंतद्वत्तादर्थमिद्विरितिपक्षेवेद
 प्रामाण्यचेत्याहकिंवयदीति किंवक्तृज्ञानमात्रं शब्दप्रमेयंतदार्थं व्याहृतमिति विकल्पयति किंचेति आद्यं द्रव्यतिनतावर्
 तिद्वितीयप्रत्याहनागृहीतविशेषणाविशेष्यबुद्धिरिति न्यायादथ प्रतिप्रतिवक्तव्यातस्याश्वकारणांतरानिरूपणा
 कृद्दएवकारणमित्याहार्थस्येतिअथज्ञानयोरपिप्रतिपत्त्यविशेषकथमर्थस्येतेत्यवधारणं तत्राहज्ञानस्य निशब्दरूप
 कार्यलिङ्गेनतत्कारणभूतज्ञानानुमानमितिज्ञानस्यान्यथासिद्धिरित्यर्थः किंवन्नस्यपदार्थत्वमुतवाक्यार्थत्वंनाद्यु
 त्पाहज्ञानेतिद्वितीयप्रत्याहनतस्येतिविधंभुंत्वेत्यादिवाक्यव्यतिरिक्तस्त्वानेविति शेषः विशेषणान्नतार्थदेत्यइतिउच्ये

१५ तमेकारणांतरानिरूपणाहकारणमित्यक्तंतत्रकारणतोवा सिद्धइति शंकेतेननुप२

किंज्ञान

८ तत्वदी

२३

हेति आकांक्षासन्निधियोगतावन्तः प्रायेण संसृष्टा इति ज्ञानेनेत्यर्थः विकल्पासहत्वात् तत्र बोधं सं गच्छत इत्याह न हि दमिति
प्रेक्षा ज्ञानं किं मृतिरुत संशयः आहो विपर्ययः अथ वा प्रमाणं तत्र तावन्न स्मृतिः तद्विषयस्य प्रागनवगतत्वात् तत्रापि संशयः
कोटिद्वयात्तावात्तनापि विपर्ययरूपत्वं वा वानुपलब्धेः ततश्च प्रमितत्वे तर्ता बोधकत्वः तत्राणह्लादिकणात्त्वेशब्दे वैयर्थ्यं शब्द
करणत्वे चास्मन्मते सिद्धिरित्यर्थः वक्तृज्ञानं शब्द प्रमेयस्य तद्वृषणांतरमाह शब्दानामिति परमं निगकृत्य स्वप्नं निगमयति
तस्मादिति शब्द एव संसर्गमिति मम मर्थश्चेत्तर्हि वक्तृज्ञानान्वेषणं ह्येत्थां क्यपतिबंधनिरासायेत्यभिप्रेत्याह वक्तृज्ञान
मिति अंगुल्यग्रादिवाक्यानामर्थो संस्पृशे दर्शनात्कथं शब्दानां संसर्गलोभित्वमिति शंकोतकस्तर्हीति कस्य चिदर्थो
संस्पृशित्वमात्रेण सकलशब्दानामपि तत्कल्पने निषेधः स्यादित्याहोत्पत्त इति समीचीनपत्त्युत्तर इत्यर्थः उदं रजतिमित्यादि
ज्ञानानां दुष्टकरणजन्यत्वादयथार्थत्वं इतरेषां तद्वैपरीत्या नैवमित्याहा दुष्टेति तुल्यमुत्तरमित्याह शब्दे पीति शब्दमा
त्रस्य संसृष्टमिति जनकत्वे पि आकांक्षासन्निधियोगता सह कृणस्य संसृष्टमिति जनकत्वं युक्तमित्यर्थः तस्माद्द्व्या
नामर्थसंस्पृशित्वे तन्मात्रे संबंधग्रहाणं नमानांतरसंलंब इत्युक्तं युक्तमिति शब्दार्थः लौकिकवाक्यस्य भूतार्थ
समानांतराधिगते प्रागाण्यसंलंबेपिन वेदवचसस्तथात्वमित्युक्तमपि वेत्यत्र तत्रानपेक्षः शब्द इति कथमुक्तं सं

राम
२३

गतिग्रहाणाद्यपेक्षादर्शनादित्याशङ्क्याह किंचा पौरुषेयस्येति प्रमाणं नरमनपेक्षशब्दोर्थे धर्मिर्निजनयतीत्युच्यते न सहकारिणमप्यनपेक्षेत्यर्थः दोषस्य बाधकप्रत्ययकल्पत्वादेकमेवाद्वितीयमित्यादेः प्रत्यक्षादिपराहतत्वात्तत्र दोषः कल्प्यत इत्याशङ्क्याहनतमावृत्तमिति अद्वैतावतामस्यैव दुष्टकारणजन्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किं शब्दोपात्तजनितं प्रमेयदोषादयवा प्रमादोषादिति विकल्पाद्यं प्रत्याह शब्दस्येति अपौरुषेयत्वेनानामप्रणीतत्वासंभवादित्यर्थः अपेक्षग्राह्यवत्तुरादावपि दोषादर्शनां नुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह द्वैतेति च ह्युरादौ काचादिदोषस्यैव विनिर्मुक्तत्वादितरत्र तदंकाय पौरुषेयेतु शब्दे क्व विदपि दोषेन दृष्ट इत्यर्थः द्वितीयमप्यवदंती इति प्रपञ्चस्याविद्यादोषजन्यत्वात्तद्वा हि लोपाभावात्पनतथा ब्रह्मणो दोषजन्यत्वमिति न शब्दस्य तदोषादप्रामाण्यं उत्पत्त्यर्थः अथवा प्रत्यक्षादौ न केवलं दोषस्य संज्ञातना प्रत्यक्षनिश्चयश्चेत्याह इति सावकाशा नवकाशयोः सावकाशं दुर्बलमनवकाशं प्रबलमिति न्यायस्तथा च द्वैतावतामस्य सावकाशत्वात् त्वमित्याह स्वप्रवदिति अथवा द्वैतप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वेऽप्रामाण्यप्रत्यवहारासिद्धिरित्याशङ्क्याह स्वप्रवदिति शब्दस्यानवकाशत्वेन बाधक्यमाह शब्द इति शब्दस्य किं व्यावहारिके प्रामाण्ये उत तत्वावेदनलक्षणनाद्य इत्याह व्यवहारातीतेति द्वितीयं दुषयति दोषवत्तयेति दोषात्तस्य प्रज्ञानवगद्वैतावतामस्य व्यवहाराविमर्वादः आहो शुक्तिरूपज्ञानवद्विसेवा इति श

न३

दौ४

नवदी

१ शिकांशेष्योपमर्दः १

१ साक्षात्कारोदयपर्यंतं प्रतिहतव्यवहारद्वेनेतद्विमर्दः शंका इत्यर्थः १

काया माह न चेति

२ साक्षात्कारोदयपर्यंतं प्रतिहतव्यवहारद्वेनेतद्विमर्दः शंका इत्यर्थः १
२ साक्षात्कारोदयपर्यंतं प्रतिहतव्यवहारद्वेनेतद्विमर्दः शंका इत्यर्थः १
विरोधादित्याह व्यवहारे तिष्ठ पंचस्यातात्त्विकत्वेतदंतः पातिशास्त्राचार्यादेरपि प्रतात्त्विकत्वाद्वाप्यादिवन्नप्रमितिजन
कत्वं इत्याशंकाहा द्वितीयेति वाच्यस्याभासत्वाच्च प्रतिहेतुत्वेनासंख्यत्वादित्यर्थः कदाचिदपि तद्विनिव्यहारेण मर्दः ३
साक्षात्कारोदयपर्यंतं प्रतिहतव्यवहारद्वेनेतद्विमर्दः शंका इत्यर्थः १
प्रवृत्तत्वात्तत्वात्त्वमित्याशंकाहान्यथेति तिरेखासन्निवेशादिप्रमेयदोषवशाद्यथा विनिर्मुक्तज्ञानमप्रमाणा
तथा बुद्धिज्ञानमपीशं कतेननुप्रमेयेति अत्र च भूतत्वादिः प्रमेयदोष इति दुष्टं प्रमेयस्य च प्रत्यक्षज्ञानं प्रतिकर्मका
रकत्वात्तद्विरोधस्य हेतुत्वं युक्तं न तथा प्रकृत इत्याहनेत्याहेति शिवाचार्यः सर्वत इत्यादौ विरोधादप्रामाण्यं दृष्टं तत्रि
साध्यं विधिशेषत्वं आहो भूतार्थसंवादापेक्षादर्शनात् तत्रिगसाध्यं वेति विकल्पार्थः । आद्यदृष्टयतिविरोध इति अ
न्यतरस्य प्रत्यक्षदिरित्यावस्त्वतः प्रामाण्यादस्य संवादापेक्षेत्याहनेत्याहेति बोधिलज्ञां प्रामाण्यमिति पक्षे मृत्प
देरपि प्रामाण्यसंगत्याहातातेति अनधिगतार्थबोधकत्वेन भूतव्यसामपि प्रामाण्यादि विवाक्यानामेव प्रामाण्य

राम

१३

मित्युक्तं इत्याशंक्याह ननु सूत्रेति अत्रातार्थबोधकत्वमात्रेण प्रामाण्यं सर्वज्ञे मिति वचनविरुद्धमित्यर्थः क्रियार्थत्वं वि
नाम्यनयेत्तत्त्वेन प्रामाण्यमिदं न तरेतरं श्रयत्वमित्याशंक्याह न तरेति भूतवाक्यानामप्रामाण्यपरिहाराय क्रियार्थ
त्वेन प्रामाण्यवक्तव्यं ततश्च तरेतराश्रयत्वमित्यर्थः विविधा क्य प्रामाण्यमंत्रेणापि क्रियार्थत्वमिदं न तरेतराश्रयत्व
मिति शंकाते ननु सूत्रकारेति प्रामाण्यमेवापि ह मित्याह नेत्याहेति क्रियार्थत्वस्याप्रयोजकत्ववत्त्वार्थप्रत्ययप्रयोज
कं व्यतिचारादित्याशयेन शंकाते त्वस्तर्हिति येन यत्प्रतीयते स तस्यार्थ इति नियमादमिदं ह्येव ह्येव रण्यतरस्यामप्यर्थत्व
मित्याह तदहेति शास्त्रस्य प्रवर्तकनिष्ठत्वात् कार्यबोधितया प्राण्यमिति शंकाते ननु प्रमेयेति नावबोधादिति नावबो
धमात्रादित्यर्थः प्रवर्तकनिष्ठत्वमसिद्धमित्याह न कार्यस्येति न कार्यपदस्येत्यर्थः बोधकत्वेनापि नित्यबोधे ब्रह्मणि
न वेदांतानां प्रामाण्यमिति शंकाते तेन तर्हिति अनुसृतविरोधान्नैव मित्याह नेत्याहेति नित्यबोधे पितृदाकारवृत्त्य
त्पादने वेदांतानां प्रामाण्यं घटते इत्याशयः चोदनाह क्रियायाः प्रवर्तकं क्वचनमित्यतिथानान्नविधेर्बोधकत्वमात्रे
ण प्रामाण्यमिति शंकाते ननु प्रवर्तनेति प्रवर्तकत्वमालक्षणं गमकं यस्यामप्यतत्र योक्तं व्यभिचारित्वाच्चैतद्व्यति
मित्याह नेत्याहेति प्रत्यक्षविगतेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवर्तकत्वमालक्षणमेव सर्वत्र प्रामाण्यं ततश्चाहेत्यादिरुक्तं

तत्त्वदी

२४

३॥
त्वाशंकाह ननु निश्चयेति उपेक्षाणीयार्थज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमभिचारादित्यर्थः प्रवृत्तिनिवृत्त्योस्तर्ह्येकस्मिन्काले तद्वै
प्रवृत्तिनिवृत्तीति वस्तुनिवृत्तिपक्षे तस्य हि तत्साधनत्वानुरोधेन प्रवृत्त्यादिसंभव इत्यर्थः शब्देऽपि तर्हि तादृशं प्राप्तापत्त
त्राह शब्दे त्विति ततः किमित्यत आह तदिति फलविधुरत्वाद्भूतवाक्यानामप्राप्तापत्तेशं किं ते उपेक्षागोचरत्व निरूप
णमसंगतमिव प्रतिपात्तत्वात्वाशंकाहो व्यतृत्त्यादिरिति सम्प्रकुप्यपरिहारदर्शयितुं विकल्पयतीदृमिति द्वितीयं
षण्णपुरःसरमायमंगीकरोति तत्रेति हिताहितप्राप्तिपरिहारमात्रस्य पुरुषार्थत्वसंज्ञाव्यविशेषणं व्यर्थमित्य
र्थः सिद्धे प्राथिनात्वात् साध्यत्वमपि प्रयोजकमिति शङ्कते ननु सर्व इति पथाश्रितमादायाहनेत्याहेति साधनेपि
प्राथिनादर्शनात्कथमुक्तं पुरुषोद्घोषतावदिति तत्राह फलमेव हीति इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोः पुरुषार्थत्वमंगीकृत्य
साध्यत्वं नु सर्वत्राविशष्टमिति शङ्कते ननु साध्येति न च सिद्धस्य साध्यत्वं व्याहृतमित्याशंक्यं दध्यादिव साध्यत्वसं
त्वादित्यर्थः दध्यादेस्तवाप्येपरक्तया साध्यत्वं न स्वरूपेण व्याशयवानाहनेत्याहेति संप्रतिप्रगृह्यमिदं विमा वि
करोति ननु सर्व इति सिद्धेऽपि प्रेक्षादर्शना नैवमित्याह तत्राहेति प्राप्तप्राप्तादेरपि पुनर्थत्वासाधनार्थी न त्वं तुल्य
मिति शङ्कते ननु द्विविध इति स्वतावविरोधान्नैवमित्याहनेनातिप्राप्तप्राप्तिपरितृप्तपरिहारयोः क्रिययाश्रयसाध्य

राम
२४

त्वात्तानसाध्यत्वं वक्तव्यं नत्वा तदपपद्यो ज्ञान स्पृतेय निश्चायकत्वा दिव्या शयेन शं कते ननु ज्ञानेति किं तत्र मुख्य
स्पृसाध्यस्यासंभवश्चाद्येते उता मुख्यस्याद्यस्त्वंगी कियत इत्याह तत्राहे ति द्वितीये तु नोपपत्तिरित्यभिसंक्षिप्तोक्तं
दपनय इति दृष्टान्तसंमतिमाशंकते ननु हस्तगतं तर्ति अनुभवे विरोधान्नैवमित्याह नेत्याहेति दृष्टान्तोक्तमर्थं
सार्धं तिनैके समये पितुमातिपति ननु ब्रह्मेति ब्रह्म स्वभावत्वात् तदा वत्स्य क्रियासाध्यत्वं नापि ज्ञान लभ्य
त्वं ज्ञाने सत्पुपि पुरुषार्थता दृष्टेः अकाशासंगे ब्रह्मणि विपर्ययासं चवाच्चेत्यर्थः नत्वसाक्षात्कार स्पृशमवि
रोधित्वा तद्
शनिस्पृशान्पथा सिद्धे र्वध्यमाणत्वाद्दस्ततो संगस्या
प्यविद्यानिमित्तानर्थसंबंधसंभवाच्च ब्रह्मज्ञानात्पुरुषार्थोक्त इत्यभिप्रायेण हतत्राहेति पुरुषार्थ
पर्यंतं ब्रामाणमित्यंगीकृत्योक्तं पूर्वत्र न च तदपीत्याह किंच शब्दस्येति प्रष्टुं निमित्तफेदं नत्वा कथं प्रयोगात्
त्यर्थं तत्तत्राभा एवमित्याशंक्य किंच वृत्तिनिवृत्त्योः साक्षात्फलत्वं उते प्रियत फलानुगुणान्वा नाद्य इत्याह

